શાશ્વત ગાંધી

અતીત, સાંપ્રત અને અનાગત સંદર્ભે સર્વથા પ્રસ્તુત

પુસ્તક : ૬૭



VISIT…

LANZAROTE
Caliente.com

સમગ્ર જીવતરની ફળશ્રુતિરૂપે ત્રીસમી જાન્યુઆરીની ગમગીન સાંજે અજાતશત્રુ મહાત્માને શત્રુ માનનારની ગોળીએ વીંધાયાની ક્ષણે હે રામ કહીને જીવતરને ધન્ય બનાવીને પૃથ્વીતટની વિદાય લેતા ગાંધી પ્રત્યે કવિ એ ક્ષણે વિસ્મય વિમુગ્ધ થઈને અંજલિબદ્ધ બનતા ઉદ્‌ગારી ઊઠ્યા છે : “આ તો કમાલ થઈ કહેવાય ! જીવતર આખું તમારા રામની મોઢામોઢ થવા તમે નીકળી પડ્યા તે ચાલતા જ રહ્યા ને છતાંય કોઈ મંદિર-દેવળે તમારા પગ ઢૂંક્યા સુદ્ધાં નહીં ! આ કેવું કહેવાય ?
એવો તો તમે શો જાદુ કર્યો કે પૂજા-પાઠના કર્મકાંડને ઓળંગીને તમે પેલે પાર પહોંચી ગયા ?”
કવિને વરતાયું છે તેમ, વૈષ્ણવજનના ગાયક ને નાયક એવા નરસિંહના ચાહક મહાત્માએ આ પદને માત્ર ચાહ્યું જ નથી, આરાધ્યું પણ છે ને એ રીતે નરસિંહનું ઉત્તરદાયિત્વ દીપાવ્યું છે. સર્વોદયના આ ચાહકે



એ વૈષ્ણવ જનને

અહો ગાંધી, હે માત્મા ! નીકળ્યા'તા તો સાક્ષાત્કારે
તમે તમ રામ તણા મોઢામોઢ થવા એને !
પગ ઢૂંક્યા નહીં કોઈ મંદિરે-દેવળે ! શેણે
કિયે તે કીમિયે તમે એકદમ પેલે પાર
પહોંચી ગયા, ઓળંગીને પૂજાનો પ્રપંચ-પાઠ
અહો ! હે વૈષ્ણવ જન ! નરસીના અનુગામી !
દીન લોકચહેરે ગયા જોઈ નરસૈનો સ્વામી !
નહીં કોઈ જપ-તપ, નહીં કોઈ ઠાઠમાઠ !
અહો અનોખા વૈષ્ણવ ! કઈ સૂઝે વ્યક્ત પ્રીત
કીધી સાવ જુદી રીતે, એની પ્રીત, એ તો કર્મ
અંસવન જલ સીંચ એમ નહીં ; જુદો કર્મ મર્મ
દીનદુ:ખી અંસવન લૂછ્યાની જ કર્મ રીત !
આખું આયુ કર્મયજ્ઞ ; પણ પેલો યજ્ઞ નહીં,
બ્રહ્મ તમે વણી લીધો શી રીતે સૂતર મહીં ?

--ઉશનસ (ગાંધીનિર્વાણ દિને)

સૌમાં નરસિંહના નાથને નિહાળીને જપ-તપના ઠાઠમાઠ વિના જ પરમેશ્વરની પ્રીતિ આપબળે અર્જિત કરી લીધી છે.
દીન-દુ:ખીનાં અશ્રુ લૂછીને પ્રેમ કરવાની નવી રીત શોધીને મહાત્માએ નવા યુગમાં ભક્તિનું મૌલિક અર્થઘટન કરી આપ્યું છે. મહાત્માનું સમગ્ર જીવન યજ્ઞ બની રહ્યું - પંડિતો કે સમાજમાં પ્રચલિત એવો યજ્ઞ નહીં, પણ કર્મયજ્ઞ. જેના દ્વારા પરમતત્ત્વને જીવતરના તાંતણે, ચેતનાના ચરખે તમે વણી લીધો. ગીતાએ ચીંધેલો માર્ગ જીવી બતાવીને મહાત્માએ પરમતત્ત્વ મૂઠીમાં લઈ લીધું ! સંન્યાસની, પરમ પદની પ્રાપ્તિનો નવી સદીમાં ગાંધીએ સ્વયં શોધેલો માર્ગ તે પ્રેમનો, કર્મના મર્મનો, સ્વધર્મના મહિમાનો જેમાં ગુરૂની, ગુરૂની કોઈ આવશક્યતા નહીં. આ જ તો મોહનના મહાત્માનું રૂપાંતરણનું રહસ્ય ને -- તે દ્વારા આરાધ્યને હાથવગું કરવાની કોઈને હજુ સુધી ન જડેલી ચાવી !

આસ્વાદ : દર્શના ધોળકિયા



સંકલન : પાઠશાળા પ્રકાશન - સુરત : 09427152203

શાશ્વત ગાંધી

અતીત, સાંપ્રત અને અનાગત સંદર્ભે સર્વથા પ્રસ્તુત

પુસ્તક : ૬૭

સંપાદક : રમેશ સંઘવી

પ્રથમ આવૃત્તિ : માર્ચ, ૨૦૨૦

પ્રત : ૧૬૦૦, કિંમત : ૩૫ રૂ.

કાર્યાલયનું સરનામું : સુશીલ ટ્રસ્ટ,
સ્વજન જીવનકેન્દ્ર,
કતીરા-ઇ, તોરલ ગાર્ડન પછી, મુન્દ્રા રિલોકેશન,
ભુજ ૩૭૦૦૦૧ (કચ્છ) Ph. : ૦૨૮૩૨-૨૩૦૧૪૩

email : shashwatgandhi1869@gmail.com
website : www.shashwatgandhi.com

સૂચના

સામાન્યતઃ વર્ષમાં છ વખત પ્રગટ થતી આ પુસ્તિકાના પ્રકાશન માટે દેશ માટે રૂ. ૨૦૦ (વાર્ષિક), પરદેશ માટે રૂ. ૨૦૦૦ (વાર્ષિક) સહયોગ અપેક્ષિત છે. આ પ્રકાશનના ખર્ચને પહોંચી વળવા શુભેચ્છા સહયોગ આવકાર્ય છે. સહયોગરાશિ 'સુશીલ ટ્રસ્ટ'ના નામે ભુજમાં પેયેબલ ચેક, ડ્રાફ્ટ, મનીઓર્ડરથી ઉપરના સરનામે મોકલવી.

બેન્કમાં સીધી રકમ જમા કરાવવા માટે : ખાતાનું નામ : સુશીલ ટ્રસ્ટ (Sushil Trust) ખાતા નં. : 027810019566, બેન્ક દેના બેંક, નીલપર (Dena Bank, Nilpar), IFSC No.: BKDN 0331614, Pan No. AAATS9922R રકમ સીધી જમા કરાવ્યાની જાણ કરવી, તેની સ્લીપ મોકલવી. કુરિયર, રજિસ્ટર્ડ ટપાલ વગેરે ઉપરના ભુજના સરનામે જ મોકલવાં. 'શાશ્વત ગાંધી' સંબંધી પૃચ્છા 02832-230143 પર કરવી.

સંપાદકની વાત

ગાંધીજીનું સ્વપ્ન હતું : 'સર્વોદયી સમાજ રચવા'નું. બધા જ પ્રકારના ભેદભાવથી મુક્ત સમાનતા અને ન્યાય પર, સત્ય અને અહિંસા પર આધારિત એ સમાજરચવાના વિચારનું બીજ તેમને જ્હોન રસ્કિનના પુસ્તક 'અનટુ ધીસ લાસ્ટ'માંથી મળેલું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા ત્યારે જોહાનિસબર્ગથી ડરબનની યાત્રા વેળા સાથી હેનરી પોલાકે રેલવે સ્ટેશન પર એ પુસ્તક આપેલું અને ગાંધીજી પર તેની કેવી તો ચમત્કારિક-જાદુઈ અસર થઈ! આખી રાત ઊંઘી ન શક્યા અને સમગ્ર જીવનધારા તેનાથી બદલાઈ ગઈ. વકીલાત, વૈભવ એ બધું છૂટી ગયું અને મજૂર-ખેડુતનું સાદું જીવન સ્વીકારી લીધું.

સમાજ પર શાસન કરનાર ત્રણ સત્તાઓ મુખ્યત્વે ગણાવાઈ છે : શસ્ત્રસત્તા, ધનસત્તા અને રાજસત્તા - બાહુબળ, ધનબળ, અને રાજ્યબળ. પણ આ ત્રણે જ્યારે રાજ્યસત્તા પાસે આવે ત્યારે જોખમ વધી જાય. પછી વિવેકભાન ન રહે અને અનિયંત્રિત પણ થઈ જાય. એટલે વિનોબાજી 'રાજનીતિ'ને બદલે 'લોકનીતિ'ની વાત કરતા હતા.

ગાંધીના આ દેશમાં અનિયંત્રિત રાજ્યસત્તા, પોલીસનો અત્યાચાર, નેતાઓની ઉશ્કેરણીજનક વાણી, 'બદલો' લેવાની વાત આ બધું હૈયું વલોવી નાખે તેવું છે. શાંતિપૂર્ણ વિવેક, વાત, સત્યાગ્રહ એ તો લોકશાહીની ધરી છે. તેને દબાવવાથી લોકશાહીનું જ ગળું ટૂંપાવાનું. ઇતિહાસ સાક્ષી છે કે ભલભલી સત્તાઓએ જવું પડ્યું છે. આજે કોઈ તેને યાદ પણ કરતું નથી અને યાદ કરાતું હોય તો કંઈક અણગમા સાથે. કાળ તમને કેવી રીતે યાદ કરે તે વિચારવાનું છે. કાળપુરુષને વાંચવો પડશે, સમજવો પડશે. માનવીય મૂલ્યો, જીવનમૂલ્યોની સ્થાપના તલવારની અણીથી નથી થતી, વિભાજનકારી વાણી કે વર્તન દેશની જ તાકાત ખતમ કરશે. સંપત્તિનો મદ, મતાંધતા, અને સત્તા એ ત્રણે વિનિપાત જ સર્જે. પ્રશ્નો હોય તો તેની વાટાઘાટો પણ હોય, સમાધાન નીકળે. પણ ખુલ્લા થવું પડે, વિરોધને સમજવો પડે. વિરોધ કરવામાં પણ હિંસા-અત્યાચાર પ્રવેશે તો રાજ્યસત્તાની ફરજ છે તેને કાબૂમાં લેવાની. ચૂંટણી, વિદેશી નેતાઓની યાત્રાઓ, શાંતિપૂર્ણ વિરોધને સમજવો એ લોકશાહીની અને પ્રજા ઘડતરની અવસરમાળા બની રહેવી જોઈએ. આખરે દેશનું સંવિધાન એ અંતિમ છે - તેના આધારે જ દેશ ચાલે.

- રમેશ સંઘવી

અનુક્રમ

૧.	શાશ્વતસ્વર	ગાંધીજી	૨
૨.	બાપુની વેદનામૂર્તિ	બ્રજકૃષ્ણ ચાંદીવાલા, અનુ. કરીમભાઈ વોરા	૩
૩.	ભારતનો ભૂતકાળ, ભારતનો વર્તમાનકાળ-૨	ગોપાલકૃષ્ણ ગાંધી, અનુ. આશા બુચ	૭
૪.	ગાંધીની અવિરામ પ્રસ્તુતતા	લે. અનુ આગા, અનુ. ગિરા કોટક	૧૧
૫.	બંગડી ચળવળ	ફાધલ વાલેસ, અનુ. ડંકેશ ઓઝા	૧૪
૬.	તેજલીંપ્યો તુલસીક્યારો : કસ્તૂરબા	નિર્ઝરી મહેતા	૨૧
૭.	करुणा मुद्राय रविशंकराय नमो नमः ।	વિમલા ઠકાર સં. પ્રભા મરચંટ	૨૭
૮.	ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગાંધીજીનું પ્રદાન	ધીરેન્દ્ર મહેતા	૩૦
૯.	સુભાષચંદ્ર બોઝ અને ગાંધીજી (નાટ્ય પ્રસ્તુતિ)	સુજાતા ચૌધરી, અનુ. ઉષા વીરમગામી	૩૨
૧૦.	મજબૂરીની દાંડીકૂચ	આશા વીરેન્દ્ર	૪૧
૧૧.	આભડછેટની મોકાણ	પ્રવીણ ગઢવી	૪૩
૧૨.	ટાઈટલ-૨ : કાવ્યઆસ્વાદ	દર્શના ધોળકીયા	
૧૩.	ટાઈટલ-૧થી ૪	સંપાદન-સજ્જા : રમેશ બાપાલાલ શાહ	

મુદ્રક : **શારદા મુદ્રણાલય**, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૬. ફોન : ૨૬૫૬૪૨૭૯

શાશ્વત સ્વર

ગાંધીજી

એકસરખી તક

સૌને જીવનનો વિકાસ કરવાની અને જીવન સાર્થક કરવાની એકસરખી તક મળવી જોઈએ. તક આપવામાં આવે તો માણસમાત્ર સરખો આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધવામાં સમર્થ થાય.

મારો ધર્મ

મારો ધર્મ જે મને મારી સંસ્કૃતિ મુજબ જીવવાનો આદેશ આપે છે તેમ બીજી સંસ્કૃતિઓને ઉતારી પાડવાની કે તેમની અવગણના કરવાની મના કરે છે.

સરખો અધિકાર

આજે મારી સર્વશક્તિ આજના તાત્કાલિક ઉકેલ કરવા જેવા એક જ સવાલ પર મેં એકાગ્ર કરી છે. બીજી કોઈ બાબત પર મારું ચિત્ત ચોટતું નથી. હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી અને બીજા સૌ સરખી રીતે હિંદ માતાનાં સંતાન છે અને તે સૌને હિંદી રાજ્યના નાગરિકપણાનો સરખો અધિકાર છે. મારા બચપણથી હું આ આદર્શ મારી નજર આગળ રાખીને ચાલતો આવ્યો છું.

(પ્રાર્થના પ્રવચન, ૨૪-૧૦-૧૯૪૭)

રામરાજ્ય

રામરાજ્ય એટલે હિંદુ રાષ્ટ્ર નહીં પણ દિવ્ય રાજ્ય, જેમાં રાજા અને પ્રજા બંને હંમેશ ઈશ્વરના ડરમાં જ રહીને ચાલે. મારી પાસે રામ અને રહીમ બંને એક જ છે. હું સત્ય અને અહિંસાથી પર બીજો કોઈ ઈશ્વર નથી જાણતો.

(નવજીવન, ૨૨-૯-૧૯૨૯)

સવિનય કાનૂનભંગ

સવિનય કાનૂનભંગ નાગરિકનો જન્મસિદ્ધ હક છે, માણસ મટીને જ તે તેનો ત્યાગ કરી શકે. સવિનય કાનૂનભંગ કદી પણ અરાજકતા પેદા કરતો નથી. ગુનાહિત કાનૂનભંગમાંથી એ પેદા થાય છે. એવો કાનૂનભંગ હરેક રાજ્ય બળ વાપરીને દાબી દે છે, પરંતુ સવિનય કાનૂનભંગ દાબી દેવો એ અંતરાત્માને કેદમાં પૂરવા સમાન છે.

(માઇન્ડ ઑફ મહાત્મા ગાંધી)

મતભેદ

મતભેદ ગમે તેટલા હોય તોપણ પ્રેમભાવ ચાલુ જ રહેવો જોઈએ. જો એમ ન હોય તો મારે મારી પત્નીના પણ શત્રુ બનવું જોઈએ. આ જગતમાં મતભેદ સમૂળો ન હોય એવી બે વ્યક્તિ હું જાણતો નથી. ગીતાનો સમદષ્ટિનો ઉપદેશ માનતો હોઈ મેં તો મારી જિંદગીમાં એવો પ્રયત્ન કર્યો છે કે જેની સાથે મતભેદ હોય તેની સાથે તેટલો જ સ્નેહ રાખું જેટલો મારાં માતાપિતા, બંધુ, ભગિની, પત્ની પ્રત્યે રાખું.

(નવજીવન, ૧૩-૩-૧૯૨૭)

ધર્મશાહી

ખુદ કાયદેઆઝમે નથી કહ્યું કે પાકિસ્તાન ઈશ્વરશાહી રાજ્ય નથી પણ તદ્દન દુન્યવી બિનધર્મી ધોરણે ચાલતું રાજ્ય છે ? પરંતુ અમલમાં એ દાવાને સમર્થન મળતું નથી, એ કમનસીબે સાચી વાત છે. તો શું હિંદી રાજ્યમાંથી પણ ધર્મશાહી બનશે અને બિનહિંદુઓ પર એ રાજ્યમાં હિંદુ ધર્મના આચારવિચારના સિદ્ધાન્તો પાળવાની જબરદસ્તી કરવામાં આવશે ? હું આશા રાખું છું કે એવું નહીં થાય. જો એવું થશે તો હિંદી રાજ્યસંઘનો મુલક આશા અને અપેક્ષાનો મુલક નહીં રહે અને એશિયા તેમ જ આફ્રિકા બલકે આખી દુનિયા જેના તરફ આશાની નજરે જુએ એવો દેશ પણ નહીં રહે.

(હરિજનબંધુ, ૧૬-૧૧-૧૯૪૭)

અસહિષ્ણુતા

બીજા પક્ષને જો આપણે સાંભળવા તૈયાર ન હોઈએ તો લોકશાહી વિકસી ન શકે. આપણા સામાવાળિયાને આપણે સાંભળવા ના પાડીએ કે સાંભળીને તેમની હાંસી કરીએ, તો બુદ્ધિનાં બારણાં આપણે બંધ કરીએ છીએ. અસહિષ્ણુતા જો આદત બની જાય, તો સત્ય ચૂકવાનું જોખમ આપણે વહોરીએ છીએ. આપણી સમજશક્તિ પર કુદરતે મૂકેલી મર્યાદાઓમાં રહીને, આપણને બક્ષવામાં આવેલા જ્ઞાન પ્રમાણે નીડરતાથી વર્તતો છતાં, આપણે હંમેશ ખુલ્લું મન રાખવું જોઈએ અને જે આપણે સત્ય માનતા હતા તે આખરે અસત્ય નીવડે તો તે જોવા માટે સદા તત્પર રહેવું જોઈએ. આવી ખુલ્લાદિલી આપણા સત્યને મજબૂત કરે છે અને એમાં જો કોઈ ભેગ હોય તો તેને દૂર કરે છે.

(હરિજન બંધુ, ૩૧-૩-૧૯૪૨)

જેમાં કોઈ પણ ગેરમુસ્લિમ સુલેહશાંતિ અને સલામતીથી ન રહી શકે એવું પાકિસ્તાન અથવા જેમાં મુસ્લિમો સલામત ન હોય એવું હિંદુસ્તાન કેમ હોઈ શકે એ મારી સમજમાં ઊતરતું નથી.

(હરિજનબંધુ, ૨૭-૪-૧૯૪૭)

મારી અહિંસા મને ફરમાવે છે કે લઘુમતી કોમોની સેવામાં તારી જાત અર્પણ કર. એટલે એ બંને સ્થળોના હિંદુઓ અને મુસલમાનો પરસ્પર વેરઝેર ભૂલી જઈ સુલેહશાંતિથી રહેતા થાય તો મને જાણે નવો જન્મ મળેલો અને નવી શક્તિ મળેલી લાગશે.

(હરિજનબંધુ, ૧૧-૫-૧૯૪૭)

બાપુની વેદનામૂર્તિ

બ્રજકૃષ્ણ ચાંદીવાલા
અનુ. કરીમભાઈ વોરા

તિથિને હિસાબે (૧૯૪૭ના) સપ્ટેમ્બરની બાવીસમી તારીખે બાપુની વર્ષગાંઠ હતી. ધ્વજવંદન પછી સ્વયંસેવકોને તથા હરિજન બાળકોને પ્રસાદ તરીકે સૂકો મેવો અને ફળ વહેંચવાનું નક્કી થયું. આ સાંભળીને એમને દુ:ખ થયું. નય્યરજી પર ને મારા પર તૂટી પડ્યા : ''આ રીતે મારાથી એકસોપચીસ વરસ કેમ જિવાય ? હરિજન ભિખારી નથી કે તેમને જરા કંઈક વહેંચો. તમે મારો દિવસ બગાડ્યો.''

સાચું કહું તો એ બહુ અશુભ ચોઘડિયું નીવડ્યું. તે દિવસથી એકસો પચીસ વરસ જીવવાની વાત એમણે છોડી દીધી. તે દિવસથી દેશમાં એક પછી એક એવા બનાવો બનતા ગયા કે જેથી એમના હૃદયની વેદના વધતી ગઈ, હવે તેમને જીવવામાં કશો રસ રહ્યો નહોતો. જેના તેઓ કટ્ટર વિરોધી હતા તે ભાગલા પડ્યા. દેશ આઝાદ થતાં તેમણે આઝાદીની ઊજવણીમાં ભાગ સરખો ન લીધો. કડકડતી ટાઢમાં ઉઘાડે પગે તેઓ નોઆખાલીનાં ગામડાંમાં એકલા ફરવા લાગ્યા. એમને માટે આ આઝાદીની કોડીનીયે કિંમત નહોતી, કારણ કે જ્યારે એક તરફ આઝાદીનો આનંદોત્સવ ઊજવાતો હતો, સરઘસ, જલસા અને દીપમાળાઓ થતાં હતાં, ત્યારે બીજી બાજુ પંજાબમાં લોહીની નદીઓ વહેતી હતી; લૂંટ અને સંહારલીલા ચાલતી હતી. માતાઓ, બહેનો અને દીકરીઓ નરકની યાતનાઓ વેઠી રહી હતી.

એમના મોઢામાંથી હવે વારંવાર આ જ શબ્દો નીકળતા હતા : ''આ પતન જોવા માટે હું જીવતો રહેવા માગતો નથી.''

હવે હું એમને કોઈ સમાચાર સંભળાવતો અને કહેતો કે આ ભૂલ તો એકલા આપ સુધારી શકો એમ છો, ત્યારે તેઓ કરુણાજનક શબ્દોમાં ઉત્તર દેતા : ''મારું ક્યાં ચાલે છે ?'' તેમના આ વાક્યમાં એમની વ્યથા ભરેલી હતી. મેં એ સમય પણ જોયો છે જ્યારે બાપુના મોંમાંથી નીકળેલો શબ્દ વિધિવાક્ય બની જતો અને એને ઉથાપવાની કોઈની હિંમત નહોતી. હવે એ જ રાષ્ટ્રપિતાને મોઢે મેં વારંવાર આ શબ્દો પણ સાંભળ્યા : ''મારું ક્યાં ચાલે છે ?'' ભગવાન વ્યાસે 'મહાભારત'માં કહ્યું છે : ''ઊંચા હાથ કરીને હું વારંવાર પોકારું છું, પણ કોઈ એના પર ધ્યાન આપતું નથી.'' - તેનો તેઓ દાખલો આપતા. તેઓ બોલ્યા : ''આજે મારું કોઈ માનતું નથી''. મેં કહ્યું : ''આમજનતા તો આપની પાછળ છે.'' બાપુ બોલ્યા, ''તે પણ નથી, ગુજરાતવાળા મને કહે છે, તમે હિમાલય ચાલ્યા જાઓ. જેઓ મને આગેવાન માનતા તેઓ મારી તસવીરને પૂજે છે, પણ હું તેમનો આગેવાન નથી રહ્યો. મને લાગે છે કે હવે હું લાંબો વખત જીવીશ નહીં.''

જવાહરલાલજીએ લાલ કિલ્લા પર ત્રિરંગો ધ્વજ ફરકાવ્યો ત્યારે કોટીકોટી કંઠમાંથી ''ભારતમાતાકી જય'' અને ''ગાંધીજીકી જય''ના પોકારો ગાજી ઊઠ્યા. પણ જેના પ્રતાપથી, જેની તપસ્યાથી આ દિવસ જોવા ભાગ્યશાળી થયા તે રાષ્ટ્રપિતા એ વખતે ક્યાં હતા ? તેઓ તે દિવસે બધા આનંદોત્સવથી અળગા, પોતાના દિલમાં દર્દ છુપાવીને બંગાળની ઉજ્જડ ગલીઓમાં ભટકતા હતા !

ઑક્ટોબરની બીજીએ અંગ્રેજી તારીખને હિસાબે બાપુનો જન્મદિવસ હતો. તે એમની ઓગણ્યાએંશીમી અને છેલ્લી વરસગાંઠ હતી. વહેલી સવારથી દર્શન કરનારાં આવવા લાગ્યાં હતાં. બાપુના મનમાં જરાયે શાંતિ નહોતી. સરદાર અને બીજા કેટલાક બેઠા હતા. બાપુએ તેમને હસતાં-હસતાં કહ્યું, ''ખરખરો કરનારાઓને એમ પણ ન કહી શકાય કે હવે જાઓ.''

એ સાંભળીને સૌ ત્યાંથી ઊઠી ગયા. તે દિવસોમાં બાપુનું મન જાણે મરી ગયું હોય એમ લાગતું હતું.

હવે હું જોતો હતો કે તેઓ દિવસે-દિવસે વધારે ને વધારે ઉદાસીન થતા જતા હતા. લોકો માનતા કે ગાંધીજીની સલાહ વગર પાંદડું સરખું હાલતું નથી. પણ કેટલીયે બાબતની તેમને ખબર સુધ્ધાં પડતી નહોતી અને છાપામાંથી સાંભળે ત્યારે જ તેમને ખબર પડે કે અમુક બાબત આમ બની છે.

૧૯૪૮ના જાન્યુઆરીની ૩૦મી તારીખ, શુક્રવારના પરોઢ. રોજની પેઠે સાડા ત્રણ વાગ્યે ઊઠી તેમણે દાતણ કર્યું. પોણાચાર વાગ્યે પ્રાર્થના થઈ. ઓસરીમાં પાથરેલી પથારી પરથી ઊઠી બાપુ ઓરડામાં પોતાની બેસવાની જગ્યાએ આવ્યા અને કામે વળગ્યા. પોણાપાંચ વાગ્યે તેમણે મધ, લીંબુનો રસ અને ગરમ પાણી પીધું અને પછી કામ કરતા કરતા તેઓ સૂઈ ગયા.

આઠ વાગ્યે બાપુ માલિશ કરાવવા આવ્યા. માલિશ બાજુના મકાનના ઓરડામાં કરવામાં આવતું. માલિશ દરમિયાન બાપુએ છાપાં વાચ્યાં. અરધો કલાક માલિશ કરાવ્યા બાદ નાહવા ગયા. જતી વખતે તેમણે પ્યારેલાલને કહ્યું, ‘‘મેં આજે સવારે બેસીને કૉંગ્રેસ માટે જે રૂપરેખા ઘડી છે તે બરાબર જોઈ જાઓ. વખત ઓછો હોવાથી મેં એ ઉતાવળે લખી કાઢી છે એટલે જ્યાં કંઈ વધારો-ઘટાડો કરવા જેવો હોય તે કરો અને જે પૂછવું હોય તે પૂછી લો.’’ નાહીને સાડા નવ વાગ્યે તેમણે ભોજન કર્યું. ઉપવાસ પછી હૃદયના કંઈક બગાડાને લીધે દાક્તરોએ રોટી લેવાની મના કરી હતી. તેમણે બાફેલું શાક, દૂધ અને સંતરાનો રસ લીધો.

જમ્યા પછી તેઓ રોજની જેમ પગનાં તાળવાં પર ઘીનું માલિશ કરાવીને સૂઈ ગયા. બાર વાગ્યે ઊઠીને તેમણે ગરમ પાણી અને મધ લીધું. પછી રોજ મળવા આવનાર મૌલાનાઓ સાથે વાતો થઈ. મૌલાના હિફ્જુર રહમાન તેમ જ મહમદ સઈદ પોતાના કેટલાક સાથીઓ સાથે રોજ આવતા. એમની સાથે સેવાગ્રામ જવા વિશે વાત નીકળી. ફેબ્રુઆરીની બીજી તારીખે ત્યાં એક સંમેલન બોલાવવામાં આવ્યું હતું. બાપુ તેમાં જવાના હતા અને ૧૪મીએ દિલ્હી પાછા આવવા માગતા હતા.

ત્યાર પછી શૌચ ગયા અને ત્યાંથી આવીને તેમણે પેટ પર માટીનો પાટો બંધાવ્યો. આભા અને મનુ પગ દબાવવા લાગ્યાં. માથા પર તડકો પડતો અટકાવવા માટે આજે પણ તેમણે નોઆખલીવાળી ટોપી પહેરી રાખી હતી.

સવા બે વાગ્યાથી મુલાકાતો શરૂ થઈ. લંકાના પ્રતિનિધિ ડૉક્ટર સિલવા પોતાની પુત્રી સાથે મળવા આવ્યા, ફેબ્રુઆરીની ૧૪મી તારીખે લંકા સ્વતંત્ર થવાનું હતું. તે પ્રસંગ માટે બાપુનો સંદેશો લેવા તેઓ આવ્યા હતા. તેમની પુત્રીએ બાપુના હસ્તાક્ષર લીધા. આ એમના આપેલા છેલ્લા હસ્તાક્ષર હતા.

સવા ચારથી બાપુ સરદાર પટેલ સાથે વાતોમાં ગૂંથાયા અને આભા તેમને ખાવાનું પીરસવા લાગી. તેમણે બકરીનું દૂધ, લીલોતરીનો રસ અને ત્રણ સંતરાં લીધાં.

પોણો કલાક વીતી ગયો. ઘડિયાળનો કાંટો પાંચનો આંકડો વટાવી ગયો. પ્રાર્થનાનો વખત વીતતો જતો હતો, પણ વાત પૂરી નહોતી થતી.

આખરે બાપુ ઊઠ્યા. તેમણે ચંપલ પહેર્યાં અને ઓરડામાંથી બહાર નીકળ્યા. હંમેશની જેમ તેમની બંને બાજુએ બે બાળાઓ હતી; જમણી બાજુએ આભા ને ડાબી બાજુએ મનુ. એમના ખભા પર બાપુના હાથ હતા. પાછળ હું, સરદાર ગુરુવચનસિંહ, નંદલાલ મહેતા અને બિરલાભવનનાં બીજાં માણસો ચાલતાં હતાં. ડૉક્ટર સુશીલા કેટલાક દિવસથી ભાવલપુર ગયાં હતાં.

દસ મિનિટે મોડું થયું હતું. બાપુના પગ પ્રાર્થનાના સ્થળ તરફ ઝડપથી ઊપડતા હતા. પગથિયાં ચઢી બાપુ ઓટલા પર પહોંચ્યા. રોજની પેઠે દર્શન કરનારાઓ બહુ અદબથી રસ્તો રાખી હારબંધ ઊભા હતા. ડાબી બાજુએથી કોઈએ કંઈક કહ્યું, બાપુએ પણ તેનો કંઈક જવાબ આપ્યો ને આગળ વધ્યા. તેમના બંને હાથ બાળાઓના ખભા ઉપરથી ઊંચકાઈને નમસ્કાર કરવા જોડાયા. હજી તેઓ થોડા આગળ

ગયા. મનુએ પોતાની જમણી બાજુથી કોઈને આગળ આવતો જોયો. તે બાપુનો ચરણસ્પર્શ કરવા જાય છે એમ માની તેણે એને રોકવા માંડ્યો. પણ એ જ ક્ષણે એ માણસના ધક્કાથી મનુના હાથમાંથી બાપુની નોંધપોથી, માળા અને થૂંકદાની નીચે પડી ગઈ. મનુ તે લેવા નમી. એકદમ ત્રણ ધડાકા થયા. ધડ, ધડ, ધડ ! હું નીચું જોઈને પાછળ ચાલ્યો આવતો હતો. મારી નજર બાપુ તરફ ગઈ, તો તેમના ધોતિયા પર લોહીની ધારા વહેતી દેખાઈ. એકાદ ક્ષણમાં તેઓ આભાના ખોળામાં ઢળી પડ્યા. આ બધું એટલી ઝડપથી બન્યું કે બુદ્ધિ કામ ન કરી શકી.

જે પવિત્ર શરીરને અમે હંમેશાં ફૂલથીયે અધિક સાચવતા એ જ કોમળ શરીર તે વખતે ઘાસ અને કીચડ પર પડ્યું હતું. એમનો ચહેરો પીળો પડી ગયો હતો.

આ બધો ખેલ પાંચ-સાત મિનિટમાં પૂરો થયો. પાંચ ને સત્તર મિનિટ થઈ હતી. લોકો ચારે તરફ ફરી વળ્યા. હાહાકાર થઈ ગયો. બાળાઓ બાપુ ! બાપુ ! પોકારતી રોવા લાગી અને જનતા તો જાણે અવાક્ થઈ ગઈ. હું ડૉક્ટરને શોધવા દોડ્યો. પણ કમનસીબે તે વખતે ત્યાં કોઈ ડૉક્ટર નહોતો.

પાંચેક મિનિટ પછી અમે બાપુને ઉપાડીને ઓરડામાં લઈ ગયા. એમનું એક ચંપલ અલોપ થઈ ગયું હતું અને એમનાં ચશ્માંનો પણ પત્તો નહોતો. હું સરદારને બંગલે દોડ્યો. એમને બધી વાત કહીને બિરલા ભવન લઈ આવ્યો અને તરત દાક્તરને બોલાવવા વિલિંગ્ડન ઇસ્પિતાલમાં પહોંચ્યો. ત્યાં એક ડૉક્ટર હતો ખરો, પણ એણે એટલી બેપરવાઈ બતાવી કે મારે ત્યાં ઊભા રહેવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. તરત જ હું બિરલા ભવન પાછો વળ્યો.

પાછો આવીને હું ઝટ એમના ઓરડામાં પેઠો. કેટલાક દાક્તરો ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા અને તેઓ નિરાશાથી માથું હલાવતા હતા. શોકસાગરમાં ડૂબેલા સરદાર સ્તબ્ધ થઈને પથ્થરની મૂર્તિની પેઠે તેમની પાસે બેઠા હતા. ડૂસકાંની વચ્ચે ગીતાપાઠનો ધ્વનિ સંભળાતો હતો.

ઓરડામાં આભા બાપુનું પવિત્ર મસ્તક પોતાના ખોળામાં લઈને બેઠી હતી. દેવદાસ આવ્યા અને બાપુના હાથ પકડીને ધ્રુસકે-ધ્રુસકે રોવા લાગ્યા. સરદાર અને પંડિતજીએ તેમને છાના રાખ્યા. ઓરડો માણસોથી ભરાઈ ગયો હતો. પછી અમે બાપુના દેહવાળી પાટ ઉઠાવી બિરલા ભવનના ધાબા પર લઈ ગયા, ત્યાં બાપુના દેહને બેસાડીને નીચે ઊભેલા લોકોને દર્શન કરાવ્યાં.

રાતના બે વાગી ગયા હતા. બાપુના શબને નવડાવવાનું હતું. સ્નાનગૃહમાં હરિરામે ઠંડા પાણીનું ટબ ભર્યું. એક બીજી પાટ ટબ પાસે મૂકી બાપુના શરીરવાળી પાટ સ્નાનગૃહને દરવાજે લાવવામાં આવી. શરીરને અમે ટબ પાસેની પાટ પર સુવડાવ્યું. લોહીથી ખરડાયેલાં કપડાં મેં ધીરે ધીરે ઉતારીને દેવદાસભાઈના હાથમાં આપ્યાં. બાપુનું ઊનનું બનૂસ ત્રણ જગ્યાએ ગોળીથી બળી ગયું હતું. ધોતિયું અને ચાદર લોહીથી તરબોળ હતાં. કેડની દોરીમાં લટકતો રૂમાલ લોહીથી ખરડાઈ ગયો હતો. બનૂસ પર માટી અને ઘાસ ચોંટેલાં હતાં.

ટબમાંથી મેં ઠંડા પાણીનું વાસણ ભર્યું અને તે બાપુ પર રેડવા હાથ લંબાવ્યો. પણ હાથ અટકી ગયો. બાપુ કદી ઠંડે પાણીએ નહાતા નહોતા. રાતના બે વાગ્યે, જાન્યુઆરીની આવી ટાઢમાં આ બરફ જેવું પાણી એમના પર કેવી રીતે રેડું ? એમનું શરીર તો એનું એ હતું. હાય ! મારા મોંમાંથી ચીસ નીકળી ગઈ.

આખરે એ ઠંડા પાણીથી એમનું શરીર સાફ કર્યું. છાતી પર જમણી બાજુએ ત્રણ ગોળીઓનાં ત્રિકોણાકાર નિશાન હતાં. બે ગોળીઓ પીઠમાંથી આરપાર નીકળી ગઈ હતી. ત્રીજી અંદર રહી હતી. બાપુની પીઠ પર બધે માટી ચોંટેલી હતી. ઘામાંથી હજી પણ લોહી વહેતું હતું. મેં શરીર સાફ કર્યું અને તેમના આ જન્મદિને મેં તેમને ભેટ આપ્યું હતું તે ધોતિયું પહેરાવ્યું.

પછી પાટ ઓરડા વચ્ચે ગોઠવી અને તેના પર સફેદ ખાદીની ચાદર પાથરી. બાપુનો દેહ લાવીને તેના પર સુવડાવ્યો. જે માળાથી તે રોજ રામનામ જપતા

તે તેમના ગળામાં પહેરાવી. તેમના માથા તરફ ફૂલની પાંદડીઓથી 'હે રામ' અને પગ તરફ ૐ લખ્યું. ચારે ખૂણે ધૂપ સળગાવ્યો અને માથા તરફ દીવો મૂક્યો.

બાપુનો ચહેરો તેજસ્વી હતો. તેઓ હંમેશાં જેમ સૂતા તેમ જ ત્યારે સૂતેલા હતા. જાણે હમણાં શ્વાસ ચાલશે ! હવે તેઓ આ દુનિયામાં નથી, એમ લાગતું નહોતું.

સવારના સાડા ત્રણ વાગ્યા. બાપુના ઓશીકા નીચે મૂકેલી ઘડિયાળ ટક્ ટક્ કરીને એમને જગાડતી અને બાપુ જાગતાંની સાથે 'બ્રીજકિશન' કરીને પહેલાં મને અને પછી 'મનુ', 'આભા', 'શીલા' કરીને ત્રણે છોકરીઓને જગાડતા. હું એમને ડાબે પડખે અને છોકરીઓ જમણે પડખે સૂતી હતી. કોઈ દિવસ બહુ મોડા સૂવાને લીધે બાપુની આંખ ન ખૂલતી અને અમે સૌ જાગતાં ત્યારે અમે અંદર અંદર ગુસપુસ કરવા માંડતાં અને વિચાર કરતાં કે બાપુને જગાડવા કે નહીં. ન જગાડીએ તો પ્રાર્થનાનો વખત થવા આવ્યો છે તે કેમ ચુકાય ? બાપુની આજ્ઞા હતી કે, હું ન જાગું તો મને જગાડવો. એક તરફ આ આજ્ઞા અને બીજી તરફ આ વિચાર કે એ થોડો વધુ આરામ લે તો સારું. પણ પ્રાર્થના તો વખતસર થવી જ જોઈએ. તેમને ઉઠાડવાની જવાબદારી મારી હતી. હું બહુ ધીમેથી એમના કાન પાસે જઈને કહેતો, ''બાપુજી ! બાપુજી !'' તેઓ ભર ઊંઘમાં હોય, હું થોડી વાર અટકી જાઉં, પણ પ્રાર્થનાના સમયનો વિચાર આવે એટલે જરા મોટેથી બોલાવું, ''બાપુજી !'' અને તેઓ તરત ઊઠીને બેઠા થતા.

પણ આજે ન તો તેઓ ઊઠ્યા, ન મને બૂમ મારી કે ન પોતાની પુત્રીઓને બોલાવી. ઊલટું અમે બધાં મળીને એમને જોર જોરથી બોલાવતાં હતાં છતાં તેઓ ઊઠતા નહોતા.

પ્રાર્થના શરૂ થઈ, પણ આજે તેમણે ન તો 'નમ્યો' કહ્યું કે ન કહ્યું 'બે મિનિટ' એ કહેનાર આજે પોતે અનંત શાંતિની ગોદમાં પોઢી ગયા હતા.

પ્રાર્થના પૂરી થઈ. પો ફાટવા લાગ્યો. છ વાગી ગયા. બહાર દર્શન કરવા આવનારાંની ભીડ વધતી જતી હતી. દેશ-દેશના એલચીઓ અને સરકારી માણસો શ્રદ્ધાંજલિનાં પુષ્પ ચઢાવવા લાગ્યા. દર્શન કરનારાઓ માટે એ પવિત્ર દેહને ફરી એક વાર બિરલા ભવનના ધાબા પર લઈ જવો પડ્યો. હવે અગિયારનો સમય થયો હતો. બહાર એમને લઈ જવા માટે લશ્કરી રથ સજાવવામાં આવતો હતો. એમના દેહને અમે નીચે લાવ્યા. રાષ્ટ્રધ્વજથી એ શરીરને ઢાંકી દેવામાં આવ્યું. મોં ખુલ્લું રાખ્યું હતું. સરદાર આજે પણ પથ્થરની મૂર્તિની પેઠે સ્થિર થઈને એમની પાસે બેસી ગયા. બીજાં પ્રિયજનો કેટલાંક રથ પર બેઠાં અને કેટલાંક રથ આગળ ચાલ્યાં. અગિયાર વાગ્યે રથ દોરડાંથી ખેંચીને બિરલા ભવનની બહાર કાઢવામાં આવ્યો. 'મહાત્મા ગાંધી કી જય !'ના પોકારોથી આકાશ ગાજી ઊઠ્યું. રથ ધીરે-ધીરે રાજઘાટ તરફ આગળ વધવા લાગ્યો. 'રઘુપતિ રાઘવ રાજા રામ, પતિત પાવન સીતારામ ! ઈશ્વર અલ્લા તેરો નામ, સબકો સન્મતિ દે ભગવાન !' લાખો કંઠમાંથી રૂંધાયેલા સ્વરે નીકળેલી આ ધૂન ધીરેધીરે આખા વાતાવરણમાં ફેલાવા લાગી. શબવાહિનીને રાજઘાટ પહોંચતાં છ કલાક થઈ ગયા.

૩૧મી તારીખે સાંજના ફરી એક વાર પાંચ વાગ્યા. પણ આજે બાપુ પોતાની બંને પ્યારી પુત્રીઓનો ટેકો લઈને પ્રાર્થનાસ્થાને જતા નહોતા. આજે અનેક હાથ એમને પોતાને માથે અને ખભે ચડાવીને ચંદનની ચિતા પર મૂકતા હતા.

બાપુનો દેહ જેના પર હતો તે પાટ ચિતા પર મૂકવામાં આવી. ચારે તરફ ઊભા રહીને સાથીઓએ અંતિમ પ્રાર્થના કરી અને પુષ્પોથીયે કોમળ એ પ્યારા દેહને લાકડાંથી ઢાંકી દીધો.

રામદાસભાઈએ કપૂર સળગાવીને ચિતા પ્રગટાવી. થોડી વારમાં ચંદનનાં લાકડાંએ પ્રચંડ જ્વાળાનું રૂપ ધારણ કર્યું અને જે દિવ્ય મૂર્તિ ચાળીસ કરોડના હૃદયમાં બિરાજતી હતી તેને સદાને માટે પોતામાં સમાવી લીધી.

> પ્રગતિનું માપ આપણે લાલચનો કેટલો સામનો કરી શકીએ તે છે.
>
> **– ગાંધીજી**

ભારતનો ભૂતકાળ, ભારતનો વર્તમાનકાળ-૨

ગોપાલકૃષ્ણ ગાંધી, અનુ. આશા બુચ

એ નવજાગૃતિનો યુગ હતો. અને એ નવજાગૃતિના યુગને જાણ હતી કે એ ભારતમાં ઘણી બાબતો એવી હતી જે સાચી-સારી નહોતી, હકીકતે ઘણું ખોટું હતી, એ મહાન યુગ માટે સદંતર અયોગ્ય અને તિરસ્કારને પાત્ર હોય તેવી ઘણી ત્રુટિઓ હતી. તેમાંના મુખ્ય ગણાય તેવા મુદ્દાઓ, જે વિશે વિવેકાનંદ અને જ્યોતિરાવ ફૂલેએ ભારતની જનતાને ચેતવ્યા હતા – તે હતા કોમી તનાવ, ખાસ કરીને હિંદુ-મુસ્લિમ વચ્ચેનો કલહ અને કહેવાતી ઉચ્ચ અને નિમ્ન જ્ઞાતિઓ વચ્ચેનો ભેદ. ગાંધીની આગેવાની નીચે કૉંગ્રેસ પાર્ટીએ આ વિષમતા અને તેનાથી નિપજતા ભેદભાવને દૂર કરવા પ્રયાસ કર્યો. એ જ સમયે એક વ્યક્તિ, ગાંધી અને નહેરુના અસહકારની પરંપરાથી અલગ, આપણા દેશ સમક્ષ ખડી થઈ, તે ડૉ. બી. આર. આંબેડકર. તેઓ ભારતના સહુથી વધુ કચડાયેલા વર્ગમાંથી આવેલા. તેઓ પોતે મેળવેલી કાયદાકીય તાલીમ અને ધારદાર વિચારશક્તિને બળે ભારતના બંધારણને આકાર આપવા શક્તિમાન બન્યા. એ એક એવો દસ્તાવેજ હતો જે કોઈ ઓજાર જેટલો ધારદાર હતો, બોદા અવાજવાળો નહોતો.

પરંતુ રાષ્ટ્ર (ભારત) ઘણાં વર્ષો સુધી રસ્મો-રિવાજ અને પૂર્વગ્રહોની નાગચૂડમાં ભીંસાયેલું હતું. વધુ સારી પ્રેરક વૃત્તિઓ અને નવજાગૃતિથી સભર એવા ભારતને ઉજાગર કરવા માટે સાંપ્રદાયિક સંઘર્ષ માત્ર થોડા સમય માટે છુપાઈ ગયો હતો. કોમી દાવાનળ બુઝાયો નહોતો. જેમ મોટા ચિત્રને નાનાં નાનાં ચિત્રો દ્વારા ઢાંકી દેવામાં આવે છે, તેમ સ્વતંત્ર ભારતનું ચિત્રપટ અનાવૃત કરવામાં આવ્યું ત્યારે એ વિભાજિત થઈ ગયું હતું.

જગ્યા સાંકડી થઈ ગઈ, સમય ક્ષતવિક્ષત થઈ ગયો.

અને એક ક્ષણમાં વર્તમાન ભૂતકાળ બની ગયો.

નેતાઓ પૂતળાં બની ગયા.

પ્રકાશિત ક્ષિતિજ ઝાંખી અને કંટાળાજનક પશ્ચાદ્‌ભૂ બની ગઈ.

ભવિષ્ય બની ગયું 'ભૂત', આદર્શો સ્મૃતિમાં સંકોચાઈ ગયા, સ્વપ્નાં પુસ્તકના પાનાંમાં સમાઈ ગયાં અને પ્રવચનો મારી પાસે છે તેવી નોંધ બની ગયાં.

લાંબા ગાળાનાં આયોજન ચીમળાઈને ટૂંકા ગાળાનાં બની ગયાં, દૂરનાં દશ્યો પરિવર્તિત થઈ ગયાં.

ગાંધીએ કહેલું, તેઓ ભારતમાં જન્મ્યા; પરંતુ તેમનું વ્યક્તિત્વ ઘડાયું દક્ષિણ આફ્રિકામાં. નેલ્સન મંડેલા જેવા નૈતિક ઊંચાઈએ પહોંચેલ વ્યક્તિ જ કહી શકે તેવી ભારતને ઉદ્દેશીને તેમણે કહેલી ઉક્તિ ઘણી પ્રખ્યાત છે, ‘‘તમે એક વકીલ મોકલ્યો, અમે તેને એક મહાત્મા બનાવીને પરત કર્યો.’’ બાદમાં, તેમના પ્રખ્યાત થયેલ એવા આંખના ચમકારા સામે ઉમેર્યું, ‘‘પરંતુ તમે તેમને સાચવી ન શક્યા.’’ એ એક નેક દિલના આદમીના હૃદયમાંથી સ્ફુરેલા સાચા શબ્દો હતા. 'ગાંધીને જાળવવા'ના ઉદ્દેશથી ભારત સ્વતંત્ર નહોતું થયું; જેઓને કોઈની સંભાળની જરૂર હતી તેમની ભારત કાળજી કરી રહ્યું હતું (ભારતીય પ્રજાજનોની). શું ભારતે એ કાર્ય પૂર્ણ કર્યું છે ? ઘણી વિલક્ષણ બાબતોમાં હા, તેણે એ કામ સિદ્ધ કર્યું છે. આજના ભારતમાં સહુથી વધુ ઉલ્લેખનીય બાબત તેને વૈજ્ઞાનિક સંશોધન અને પ્રગતિના ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર સિદ્ધિ મળી તે છે. ભારતે અવકાશયાત્રા અને મંગળ ગ્રહ પર મોકલવા બનાવેલ યાન એ અતિ આધુનિક ટેક્નૉલૉજી અને વિજ્ઞાનમાં મેળવેલ સિદ્ધિઓનું અદ્‌ભુત પ્રતીક છે. આ અવકાશ સંબંધિત વિજ્ઞાનની સિદ્ધિ છે. બીજી કદાચ ઓછી ચિત્તાકર્ષક છતાં તેનાથી જરાય ઓછી મહત્ત્વની નહીં તેવી વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રમાં પ્રાપ્ત કરેલ સિદ્ધિ, તે નક્કર

જમીન પર કરેલ પ્રયોગોની છે. એ નવજાત શિશુઓને રોગમુક્ત કરવાની બાબતને આવરી લે છે. આપણા દેશમાં જન્મ દર ઘટ્યો છે, અને વધુ મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે મૃત્યુનો આંક પણ નીચો ગયો છે. બ્રિટિશરોએ ભારત છોડ્યું ત્યારે હતો તેના કરતાં આયુષ્ય મર્યાદાનો આંક બમણો થયો છે. લંકાના લેખક ટારઝી વીટાચીના શબ્દોમાં કહીએ તો, ''ભારત હવે એવો દેશ નથી, જ્યાં સસલાની માફક અસંખ્ય બાળકો પેદા થાય, પણ એવો દેશ છે જ્યાં લોકો માખીની માફક ટપોટપ મરતા નથી.'' ગામોમાં અને શહેરોમાં હૉસ્પિટલ્સ અને અતિ આધુનિક મેડિકલ સાધનો પ્રાપ્ત થવાને કારણે ભારતની સ્વાસ્થ્ય સેવાઓ ઓળખી ન શકાય તેટલી હદે સુધરી છે, જોકે હજુ તે સાધનોની જાળવણી નબળી કક્ષાની છે અને જડ થયેલ કામચોરીનો દૈત્ય હજુ કનડે છે. દરેક ભારતીયના ઘરમાં અન ેકામના સ્થળે એક કે બે વ્યક્તિઓ જવાબદારીના મૂર્ત સ્વરૂપ જેવા અદમ્ય ઉત્સાહ અને એકનિષ્ઠાથી કામ કરતા જોવા મળશે, પણ બાકીના બધા એદી, નિષ્ક્રિય અને પરાવલંબી જોવા મળશે.

ભારત દરેક રીતે પરસ્પર વિરોધી બાબતોથી ભરેલો દેશ છે. આપણી પાસે અત્યંત ઉમદા કાર્ય કરનારા લોકો છે જેઓ આદર્શ જીવન જીવીને અન્યને પ્રેરણા આપી દોરે છે, અને બીજી બાજુ ભારે મોટી સંખ્યામાં કામચોરી કરનારાઓનું બાહુલ્ય છે. આપણી પાસે નવા ચીલા પાડનાર હજાર વર્ષમાં એક પાકે તેવી વિભૂતિઓ પણ છે અને હજારોની સંખ્યામાં મળી આવે તેવી નિષ્ક્રિય પ્રજા પણ છે.

નવી નવી શોધખોળ કરનારાઓના આપણે આભારી છીએ કે જેથી ભારતીય લોકો લાંબું આયુષ્ય ભોગવે છે જે પહેલાં કદી સંભવ નહોતું. અને સમાજમાં ઊર્ધ્વગમન કરતી મધ્યમ વર્ગીય પ્રજા પહેલાંના કરતાં ઘણી સારી રીતે જીવન જીવે છે. આજે ભારતમાં ભાગ્યે જ એવું કોઈ હશે જેના પગમાં પગરખાં ન હોય, મોટા ભાગે કોઈ ડિઝાઇનર પગરખાં પણ પહેર્યાં હોઈ શકે; પછી ભલે ને એ ડિઝાઇન તદ્દન નકલી હોય ! ઉત્તમ નકલ એ ઉત્તમ છે, ભલેને એ નકલ હોય. મૂળ વસ્તુમાં ફેરફાર કરવો તે પણ એક ડિઝાઇન જ છે. જો કોઈના કાંડા પર ઘડિયાળ ન હોય તો તેનું કારણ એ હોઈ શકે કે તેઓ હવે સમય મોબાઇલ ફોન પર જુએ છે, કે જે હવે લગભગ દરેક ભારતીયના હાથમાં હોય છે. નાનાં બાળકો સહિત મોટા ભાગના લોકો પાસે મોબાઇલ ફોન, સ્માર્ટ ફોન અને કેટલાક પાસે એક કરતાં વધુ સંસાધનો હોય છે.

પરંતુ જેમ જેમ આધુનિક ટૅક્નૉલૉજીનો વિકાસ થાય છે અને સામાન્ય જનતાના જીવનમાં તેનો પગપેસારો વધતો જાય છે તેમ તેમ જૂની અંધશ્રદ્ધાયુક્ત માન્યતાઓ ભારતીય પ્રજાના મગજમાં પકડ જમાવતી જાય છે. જો કરોડો સ્ત્રી-પુરુષો ઘડિયાળ પહેરે છે અને મોબાઇલ ફોન ધરાવે છે તો સામે પક્ષે એ જ લોકો પોતાના વડવાઓ પહેરતા તેના કરતાં વધુ દોરા-ધાગા પહેરે છે, માદળિયાં ડોકમાં લટકાવે છે, જૂની મૂર્તિઓ સામે સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરે છે, અને ભૂત-પ્રેતમાં માનવા લાગ્યા છે. તમારામાંના ઘણા વાસ્તુવિધિ વિશે જાણતા હશે, એ મકાન બાંધવા અંગેનું એક શાસ્ત્ર છે. વાસ્તુ એક અલૌકિક શક્તિ મનાય છે જેને અનુસરીને બંધાતાં મકાનો તેમાં રહેનાર કે કામ કરનારાના સુખ-સલામતીની ખાતરી આપે છે. તમને કોઈ ખૂબ આધુનિક અને આખી દુનિયા ફરી વળેલ હોય તેવી વ્યક્તિઓ આજના ભારતમાં મળી આવશે જે નગર આયોજન વિભાગ દ્વારા મંજૂર થાય તે પહેલાં પોતાના ઘરનું આયોજન વાસ્તુશાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે બનાવવાનું શરૂ કરી દે.

ગઈકાલનું ભારત ગરીબ હતું, અત્યારે છે તેના કરતાં ઓછું શિક્ષિત હતું, પણ અંધશ્રદ્ધાથી દૂર જતું હતું. આજનું ભારત, અતિ ઝડપી ટૅક્નૉલૉજીથી જોડાયેલ. ઝડપથી ચાલતાં વાહનો પર સવાર થયેલ, ધમાલિયું સંગીત સાંભળતું, ફાસ્ટ ફૂડ આરોગતું જાણે આગળ આગળ ભાગતું અને સાથે સાથે પાછાં પગલાં ભરતું જણાય છે. દુનિયામાં જો કોઈ દેશ ખૂબ શીઘ્રતાથી દોડી શકે અને પછાતપણામાં ધકેલાઈ શકે, તો તે ભારત કરી શકે અને તેમ જ કરે છે. તો આમ આગળ આગળ ધસવું અને ભૂતકાલીન માન્યતાઓને અનુસરવાથી શું ભારત પ્રગતિ અને બંધિયારપણા વચ્ચે જકડાઈ ગયું છે ? હું આ વાતનો વિશ્વાસ સાથે

રદિયો ન આપી શકું; પરંતુ હું માનું છું કે રાજા રામમોહન રૉય, વિવેકાનંદ, ટાગોર, ગાંધી, પ્રફુલ્લચંદ્ર રૉય અને નહેરુનું ભારત આ રીતે કિંકર્તવ્ય મૂઢ બનીને જકડાઈ ન જઈ શકે. જોકે માન્યતાનું પરીક્ષણ ન થઈ શકે.

એ હકીકત છે કે આપણો દેશ વિરોધાભાસોનો બનેલો છે. એક બાજુ ભારતનાં નર-નારીઓ આંકડા પરથી ભવિષ્ય જાણવાની ઊંટવૈદક રસમને વળગી રહેવા માટે પોતાના નામની જોડણી અશક્ય લાગે તેવા સ્વર અને વ્યંજનોના સમૂહ જેવી કરે છે. વાહનોના રજિસ્ટ્રેશન નંબર પણ શુકનવંતા હોય તેવા પસંદ કરતા હોય છે. પછી એ દૈવી શક્તિથી માન્ય નંબર પ્લેટવાળા વાહનનો મલિક ભલેને ટ્રાફિકના નિયમોનો સદંતર રીતે ઉલ્લંઘન કરનારો હોય. ભારતના રસ્તાઓ પરનો ટ્રાફિક એ મહા ભયાનક ત્રાસ ઉપજાવનારો હોય છે. તેમાં મોટરસાઇકલ સહુથી વધુ મુશ્કેલી સર્જનાર છે. મોટા ભાગના મોટરસાઇકલસવારો ચંચળ વૃત્તિના યુવાનો હોય છે જેઓ વાહનોના નવા નવા માલિક બન્યા હોય છે. તેઓ હાડકાંનો ભુક્કો બોલાવનાર દ્વિચક્રી વાહન માત્ર પોતાના ગંતવ્ય સ્થાન સુધી પહોંચવા જ નથી ચલાવતા; પરંતુ તેનાથી પોતાના હક્કનો દાવો કરવા માગે છે.

બૌદ્ધિક રીતે સાવ ઊતરતી કક્ષાના નહીં પણ ચડિયાતા પણ નહીં એવા છતાં શારીરિક રીતે બળવાન, સામાજિક રીતે લાભાન્વિત, આર્થિક રીતે સધ્ધર, વ્યવસાયિક ક્ષેત્રે આગવી પસંદગી પામેલા અને અસંભવ લાગે તેવા જાતને સદાચારી માનનારા ભારતના યુવાનો બુદ્ધિમત્તાની દૃષ્ટિએ માણસને શરમિંદા બનાવે તેવા છે. જો ભારતીય નારીઓને દુઃખ કે ઈજા પહોંચાડવાને માટે દોષિત ન હોત તો પિતા તરીકે વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે ધીરા ન પડી જાય, પતિ તરીકે વધતી ક્ષતિઓ અને ઘટતી આવકને કારણે પોતાની પત્ની પર આધાર રાખતો ન બની જાય અને પુત્ર તરીકે મુખ્ય કમાનારનું સ્થાન લે એવા આ સંવેદના રહિત ભારતીય પુરુષો ડિઝનીલૅન્ડના ચિત્રપટો બનાવનારાઓ માટે એક રસનો વિષય બની રહેત. ઝડપથી સીમાઓના નિયમોને ઉલ્લંઘતો, સુસવાટા મારતો, અતિ સાંકડી ગલીઓમાંથી પોતાનાં હાડકાં ભાંગનાર દ્વિચક્રી વાહનને વાંકીચૂંકી ગતિથી પસાર કરી દેનારો, બિચારા રાહદારીઓ અને મોંઘી દાટ લિમઝિન કાર વચ્ચેથી ભાગતો એ મોટરસાઇકલિસ્ટ બધી જગ્યાએથી અનેક જગ્યાએ પહોંચવા દોડતો હોય છે અને એ ટૂંકી દૃષ્ટિવાળો, ઝડપથી ઉશ્કેરાઈ જનારો, સાંકડી વિચારધારા ધરાવનારો અને કંઈક અંશે આક્રમક પુરુષ વર્ગ જ આજના ભારતનો સહુથી સાચો પ્રતિનિધિ છે. આજનું ભારત વાહનઆરૂઢ છે, રાહદારી નથી. સંખ્યાની દૃષ્ટિએ નહીં, કેમ કે રાહદારીઓની સંખ્યા ઘણી વધુ છે. પરંતુ જોશ-જુસ્સો સ્થાપિત કરવાની બાબતે ભારતના વાહનચાલકોનું જ રાજ ચાલે છે.

સ્કેન્ડિનેવિયાના ત્રણ દેશોના રાજા અથવા રાણી મોટા ભાગે રાહદારીઓ હોય છે, પણ વધુ મહત્ત્વની વાત એ છે કે જો રાજા એક રાહદારી છે તો રાહદારી પણ એક રાજા કે રાણી સમાન છે. ઓસ્લોની શેરીઓમાં કોઈ એકલદોકલ રાહદારી પસાર થતો હોય કે કોઈ વ્યક્તિ બીજાને હાથ પકડીને રસ્તો પાર કરવામાં મદદ કરતો હોય તો લિમિઝિન, કાર, બસ, મોટી ટ્રક અને ટ્રામ પણ ઊભાં રહી જાય. નોર્વે, સ્વીડન અને ડેનમાર્ક રાજાશાહીમાં માનનાર દેશો છે. ગઈકાલનું ભારત અર્ધું સંસ્થાનવાદના અંચળા હેઠળ હતું અને બાકીનું રાજાઓના શાસન નીચે જીવતું હતું. આજનું ભારત લોકશાહી શાસન નીચે શ્વસે છે. લોકશાહીમાં બહુમતીનું રાજ્ય હોય અથવા છેવટ તેનો અવાજ માન્ય રહેવો જોઈએ; પરંતુ રાહદારી ભારત, કે જે બહુમતીમાં છે તે વાહનચાલક ભારતની તરફદારી કરે છે કે જે ખૂબ શક્તિશાળી લઘુમતી છે. ફૂટપાથ હવે લગભગ અસ્તિત્વ ગુમાવી બેઠી છે. વિકસિત દેશોમાં રાહદારીઓને અધિકાર છે. આજના ભારતમાં રાહદારીઓને ભાગે માત્ર નસીબ છે.

આવો તફાવત કેમ છે ? ભારતમાં ગરીબીમાંથી ઊગીને ઊભી થતી સામાજિક ગતિશીલતા કાર્યાન્વિત થઈ છે. એ કોઈ પણ વાહનને પરિવહનના સાધન સિવાયના વાહનમાં ફેરવી નાખે છે. તેઓ તેને આત્મવિશ્વાસ અને સત્તા જમાવવાના સાધનમાં બદલી નાખે છે. એક ગરીબ માણસ માટે સાઇકલ વસાવવી

એ પ્રગતિ છે, મોટરસાઇકલ ખરીદવી એ શક્તિનું પ્રતીક છે અને ડ્રાઇવિંગ લાયસન્સ મેળવીને કે મેળવ્યા વિના ટ્રક કે કારના સ્ટિયરિંગ વ્હીલને ફેરવવું એ તો જાણે ચંદ્ર પર જવા જેવું છે. એટલે જેમ એક બાળક માટે ત્રણ પૈડાંની રમકડાંની કારની મજા તેને ખૂબ ઝડપથી ચલો ત્યારે જ અનુભવાય છે તેમ વાહનચાલક ભારત હરીફાઈમાં જ સતત દોડતું રહે છે.

ક્યાં જાય છે ?

કોણ જીતે છે અને કોણ હારે છે ?

વાહનો બનાવનાર કંપનીઓનું ચક્ર એવું જોરદાર ચાલે છે કે દરેક મહાકાય કંપની વધુ સંખ્યામાં, ઝડપથી, વધુ સારાં વાહનો બનાવવા માગે છે. બસ બનાવો, વધુ બનાવો, ખૂબ બનાવોની ધૂન રટે છે. એ લોકો વધુ વેંચવા માંગે છે, જલદી વેચો, સારાં વાહનો વેચો, પણ બસ વેચો, વેચો, વેચો.

શું આપણા રસ્તાઓ ઉપર આ પેટ્રોલ વગેરેનો પારાવાર ધુમાડો કરનારા વાહનોના ઉત્પાદન અને વેચાણની હરીફાઈની કોઈ બીજી બાજુ પણ છે ખરી ? મેં 'સલામત રાહદારી ક્રોસિંગ' શબ્દ આપણા રસ્તાઓના સંદર્ભમાં વાપર્યો છે. ભારતના ભૂતપૂર્વ રાષ્ટ્રપતિ કે. આર. નારાયણે એનો એક ખૂબ અર્થસભર અને યાદગાર રૂપક અલંકાર તરીકે ઉપયોગ કરેલો. રાહદારી હોવું એટલે શું તેની તેમને જાણકારી હતી. ૨૦૦૦ના પ્રજાસત્તાક દિનની ઉજવણી નિમિત્તે કરેલ ભાષણમાં રાષ્ટ્રપતિ નારાયણે કહેલું, ''નવા ધનાઢ્ય વર્ગના બેશરમ અને અધમ કક્ષાએ પહોંચેલા તરત નજરે પડતા એવા અનહદ ભોગવિલાસનાં સાધનોના વપરાશે નીચલા વર્ગના લોકોને હતાશાથી આકુળવ્યાકુળ દશામાં મૂકી દીધા છે. આપણા સમાજની અર્ધા ભાગની પ્રજા સોડા મિશ્રિત પીણાંઓ પી રહી છે, જ્યારે બાકીના અર્ધા ભાગના લોકોને ખોબા જેટલા ગંદા પાણીથી સંતોષ માનવો પડે છે. આપણા ઝડપથી વાહનો ચાલી શકે તેવા ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ અને વૈશ્વિકરણના ત્રિમાર્ગોએ ભારતના પછાત રહી ગયેલા રાહદારીઓને પણ સલામત રાહદારીઓને પસાર થવા માટેનો રસ્તો મોકળો કરી આપવો જોઈતો હતો જેથી તેઓ પણ 'સમાન તક અને હોદ્દા'ના લક્ષ્યાંક તરફ આગળ વધી શકે.

રાહદારીઓ કાયમ માટે અને દરેક સ્થળે તાબેદાર રહે તેમ માની ન લેવાય. તેઓ કદાચ આપણાં શહેરોના ટ્રાફિકનાં મોજાં સામે ટૂંટિયું વાળીને બેસી જાય; પરંતુ દરેક રાહદારી કંઈ શહેરોમાં અસમર્થ બનીને નથી જીવતો રહેવાનો. એવા રાહદારીઓ આપણાં વનોમાં, જંગલો નજીકનાં ગામડાંઓમાં અને સમગ્ર ભારતના ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં મળી આવશે. એ રાહદારીઓ ઝનૂની બની જાય તેટલી હદે તેમને અવગણી નહીં શકાય. અશક્ત અને અસમર્થ ભારતીયોને માઓઇસ્ટ ચળવળમાં ગતિશીલ થવાનો મોકો મળ્યો છે. હજુ થોડા સમય પહેલાં જ પોલીસ અધિકારીઓએ થોડા માઓઇસ્ટને ચાલીને નહીં; પરંતુ મોટરસાઇકલ રૂપી ઝનૂનના બાણની જેમ આવતા જોયેલા. એ લોકો મોટરસાઇકલના કાફલા સાથે આવેલા. તેઓનું કામ પત્યું એટલે ધૂળના ગોટામાં અદશ્ય થઈ ગયા અને વધુમાં તેને આંખોમાં ઝનૂન ભર્યું હતું તેવી મહિલા પોતાની આગેવાની નીચે લઈ ગઈ.

[આવતા અંકે પૂરું.]

'શું થવા બેઠું છે ? આ દેશનું શું થવાનું છે ? તે બધું હું ચોખ્ખું જોઈ શકું છું, પણ કાળ સમય સમયનું કામ કરશે. મારે આજે કશું જ કરવું નથી. તમે ધીરજ રાખો. વિધાતા જ્યારે કામ કરવા માંડે છે ત્યારે એક દિવસમાં બધું કરી નાખે છે અને ત્યારે આ નેતાઓ મોં વકાસતા રહી જશે. આ નેતાઓને સમજણ પણ નહીં પડે કે શું થઈ રહ્યું છે.'

પોતાના અવસાનના બે દિવસ પહેલાં જ ગાંધીજીએ અનસૂયા પ્રસાદને પત્રમાં આવું લખેલું.

સંપૂર્ણ અહિંસક ક્રાંતિ માટે સંગઠન, સંપ્રદાય, સંપત્તિ, સત્તા અને સંચાર આ કોઈની જરૂર નથી. આમાં કોઈ સંઘર્ષ પણ નથી.

– સાધક રમેશભાઈ દેશીના ૧૫-૧૦-૨૦૧૯ના પત્રમાંથી

ગાંધીની અવિરામ પ્રસ્તુતતા

લે. અનુ આગા, અનુ. ગિરા કોટક

[ભારતની અગ્રગણ્ય સિદ્ધિપ્રાપ્ત મહિલાઓમાંના એક તરીકે શાંત, ગંભીર અને એકદમ સ્વસ્થ એવાં અર્નવાઝ આગાનું નામ તરત આપણને યાદ આવે છે. લાડમાં અનુ તરીકે ઓળખાતી આ બહેન ઉદ્યોગક્ષેત્રની એક આગળ પડતી સમર્થ, તાકાતવાન, સાહસિક મહિલા છે. મહદઅંશે ઊર્જા અને પર્યાવરણની સંરચના સાથે સંકળાયેલ ૮૩૦ કરોડના રોકાણવાળા થર્મેક્સ લિમિટેડની વિકાસગાથા સાથે તેના ચેરપર્સન તરીકે અનુ આગાનું નામ સંકળાયેલું છે. ઈ. સ. ૨૦૦૪ની સાલમાં આ પદેથી તેઓ નિવૃત્ત થયાં. Confederation of Indian Industries (CII)ના પશ્ચિમ વિભાગનાં પણ તેઓ ચેરપર્સન રહી ચૂક્યાં છે.

વેપારધંધામાં તેમ જ સામાજિક અને શિક્ષણક્ષેત્રે દેશમાં ક્યાંય પણ અવનવું કરવાની યોજનાઓને આગળ ધપાવવામાં સહાય કરતી સંસ્થા Innovation fo India Marico Foundationનાં તેઓ સહસંસ્થાપક છે. રાષ્ટ્રની સલાહકાર સમિતિ : National Advisory Councilનાં તેમ જ Commonwealth Human Rights Commissionનાં પણ તેઓ સભ્ય છે. પોતાને જેને માટે વિશેષ લગાવ છે એવી પ્રવૃત્તિ કરનાર કેટલીયે બિનસરકારી સંસ્થાઓ (NGO)ને તેઓ મદદ કરતાં હોય છે. હાલ તેઓ મુંબઈ તથા પૂનાનાં વંચિત બાળકોના શિક્ષણ માટે કામ કરતી સંસ્થા 'આકાંક્ષા'નાં ચેરપર્સન છે.

વ્યાવસાયિક ઉત્કૃષ્ટતા હાંસલ કરવા ઉપરાંત અનુ આગા કોમી એખલાસ અને માનવ-અધિકાર માટે પણ એટલી જ ઉત્કટ પ્રતિબદ્ધતા ધરાવે છે. - અનુ.]

ગાંધીજીના નેતૃત્વ હેઠળની બેજોડ અહિંસક લડતે ભારતને અંગ્રેજો પાસેથી આઝાદી અપાવી. વિદેશી હકૂમત સામેના એ આંદોલનમાં એમણે પ્રતિકારની અને પરિવર્તનની એવી રીતિનીતિ અખત્યાર કરી જે કેટલીયે બાબતોની પ્રણેતા બની રહી. ધર્મ, ભાષા અને રીતરિવાજની ભિન્નતાને કારણે વિભાજિત એવા સમાજને સંગઠિત કરવામાં પણ એ સફળ રહ્યાં. જુલ્મીને માટે ઘૃણા સેવ્યા વગર જુલ્મની સામે લડતાં એમણે આપણને શીખવ્યું. હિંદુ ધર્મની પરંપરાઓ જેટલો જ બોધ ખ્રિસ્તી અને અન્ય ધર્મોમાંથી લેનાર ગાંધીએ સમન્વય અને ક્ષમાશીલતા પર ભાર મૂક્યો. લડતને માટે લોકોને તૈયાર કરવાની એમની રીતિનીતિનું અનુસરણ દુનિયામાં ઘણી જગ્યાએ જુલ્મનો સામનો કરવામાં સફળતાપૂર્વક થયું છે. અમેરિકાના માર્ટિન લ્યૂથર કિંગ, દક્ષિણ આફ્રિકાના નેલ્સન મંડેલા અને ડેસ્મન્ડ ટૂટૂ, તિબેટના દલાઈ લામા તથા એમના અનુયાયીઓ તેમ જ મ્યાંમારની આંગ સાન સૂ કી જેવા મહાન નેતાઓ ગાંધીજીથી પ્રભાવિત થયા છે અને એમની અસર નીચે આવ્યા છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં રંગભેદની નીતિનો ભયંકર રીતે વર્ષો સુધી અમલ કરવા છતાં આઝાદી પછી ગોરા શાસકોની ત્યાંની લઘુમતીને આફ્રિકન પ્રજા તરફથી બદલો લેવાની વૃત્તિથી કરાતા કોઈ દુરાચારનો ભોગ નહોતું બનવું પડ્યું તે એ દેશની આઝાદીની અહિંસક લડતને કારણે. એવા જ સત્યાગ્રહે માર્ટિન લ્યૂથર કિંગ અને આફ્રિકન અમેરિકનોને સમાન અધિકાર અને સ્વમાનભર્યા જીવનની માગણી માટે અવાજ ઉઠાવવામાં સહાય કરી. સ્વમાન અને સશક્તીકરણ માટેના એ આંદોલનની પરાકાષ્ઠા તો ત્યારે આવી જ્યારે અમેરિકનોએ એક આફ્રિકન-અમેરિકનને (બરાક ઓબામાને) રાષ્ટ્રપ્રમુખના પદ માટે ચૂંટ્યા.

સમગ્ર જગત પર આવી અસર કરી જનાર આ માનવી ઘણી વાર એના જ દેશમાં યા તો ભૂલી જવાય

છે યા એની ટીકા થાય છે. એના વિચારો જૂની ઘરેડના, અવ્યવહારુ અને અત્યારની દુનિયા સાથે બંધ ન બેસે એવા મનાય છે. દેશની પરિસ્થિતિ અને જગત સામેના અત્યારના પડકારો જોતાં આ ખરેખર એક કમનસીબ બાબત છે.

હું તો માનું છું કે ગાંધીએ શીખવેલી ઘણી બાબતોની પ્રસ્તુતતા પહેલાં કરતાં પણ આજે વધારે છે. આજે બદલો વાળવાને નામે દ્વેષ અને હિંસાને વાજબી ઠેરવવામાં આવી રહ્યાં છે ત્યારે ગાંધીજીનો અહિંસાનો આદર્શ અત્યંત અર્થપૂર્ણ લાગે છે. એ આપણને ચેતવતા રહ્યા કે 'આંખના બદલામાં આંખ' એવું આચરણ તો દુનિયા આખીના લોકોને આંધળા બનાવી મૂકશે. આઝાદી વખતના દેશના ભાગલાના એ પૂરેપૂરા વિરોધી હતા અને ભાગલા થશે તો એનું શું પરિણામ આવશે એનું ભવિષ્ય પણ એમણે ભાખ્યું હતું. ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચે થયેલી બે સશસ્ત્ર લડાઈની દુઃખદ છાપ આપણા સૌના મનમાં પડેલી છે, આ બધાંય વર્ષો સારા પડોશી દેશો તરીકે રહેવાનું તો જાણે આપણે ભૂલી જ ગયા છીએ. પરસ્પર વિશ્વાસની ખોટ પણ વધતી રહી છે. આ વણઉકલ્યા પ્રશ્નને કારણે આપણા બંને દેશો પાસેનાં ટાંચાં સાધનોનો ઉપયોગ પોતાના ભૂખ્યા દેશવાસીઓના કલ્યાણને બદલે સરહદ ઉપર સંઘર્ષનાં બિનઉપજાઉ પગલાં લેવા પાછળ થાય છે.

પોતાના મૃત્યુના થોડા જ સમય પહેલાં ગાંધીજીએ અમેરિકાને અણુબૉંબનો ત્યાગ કરવા માટે ભારપૂર્વક કહ્યું હતું; અને આપણા જ દેશમાં ૧૯૭૪ની સાલમાં અણુશક્તિનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો જેને સરસ મજાનું નામ આપવામાં આવ્યું 'શાંતિ માટે અણુવિસ્ફોટ' ! બીજો ધડાકો ૧૯૯૮ના વર્ષમાં કરાયો. એને પણ દેશની જનતાએ ઉમંગભેર વધાવી લીધો. અણુશસ્ત્રોની આ હોડમાં જોડાઈ જઈને આપણે અહિંસાના આદર્શ તરફ પૂંઠ ફેરવી એટલું જ નહિ, જેનો ઉપયોગ દેશના ગરીબો, વંચિતો માટે કરી શકાયો હોત તે અલ્પ સંપત્તિને આપણે બીજી જ દિશામાં વાળી.

જાહેર જીવનમાં ઇમાનદારી અને નૈતિકતાના ગાંધીના આદર્શને પણ આપણે લગભગ તિલાંજલિ આપી છે. આઝાદીની શરૂઆતનાં વર્ષોમાં આપણે ત્યાં ઊંચાં નૈતિક ધોરણોવાળા નેતાઓની એક મોટી હારમાળા હતી. આજના કોઈ નેતા માટે આમ કહી શકાશે ? અને માત્ર રાજકારણમાં પડેલા નેતાઓની જ વાત શા માટે ? આજે તો જીવનનાં લગભગ બધાં જ ક્ષેત્રોમાં આપણે બેવડાં ધોરણો સ્વીકારતા થઈ ગયા છીએ. આપણી કહેણી અને કરણી એ બે એક નથી હોતાં. શસ્ત્રો પાછળની આપણી દોટ અને મોટા સૈન્યનો નિભાવ જેમ લોકોનાં જીવન સુધારવા માટે વપરાવા જોઈતાં નાણાંના સ્રોતમાં મોટો ખાડો પડે છે તેમ જાહેર જીવનમાંનો ભ્રષ્ટાચાર આપણી લોકકલ્યાણની યોજનાઓ, જાહેર હિતનાં કામો બાબતની રીતિનીતિ વગેરેની વિશ્વસનીયતા અને અસરકારકતાને લૂણો લગાડે છે. રાજીવ ગાંધીના સમયમાં હાથ ધરાયેલ એક અભ્યાસ મુજબ સામાજિક આંતરમાળખા પાછળ સરકાર દ્વારા ખર્ચાતાં નાણાંનો ૮૦થી ૮૫ ટકા હિસ્સો ગેરવ્યવસ્થા અને ભ્રષ્ટાચારમાં ચાલ્યો જાય છે. સમાજમાં દરેકે દરેક જગ્યાએ ભ્રષ્ટાચાર જ્યારે કૅન્સરની જેમ વ્યાપી ગયો હોય ત્યારે આપણને ખાનગી તેમ જ જાહેર જીવનમાં નૈતિકતાનાં ધોરણો એકસરખાં હોવાં જોઈએ એવી ગાંધીજીની દૃઢ માન્યતા અને આગ્રહ મહત્ત્વનાં નથી લાગતાં ?

વર્તમાન સમયમાં ગાંધીની પ્રસ્તુતતાની માત્રા અનેકગણી વધી ગઈ હોવાનું એક કારણ છે અવિચારીપણે થઈ રહેલો વિકાસ અને તેને કારણે સમગ્ર વિશ્વની આબોહવા માટે ઊભો થયેલ ખતરો. આધુનિકીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણના ઓઠા નીચે આપણે ઉપભોક્તાવાદનો મહિમા વધારી દીધો છે. પણ આ ઉપભોક્તાવાદ પૃથ્વી પરની મર્યાદિત સાધનસામગ્રી વડે ઝાઝો સમય ટકી શકે એમ નથી. વળી એણે દુનિયામાં કેવી અસમાનતા સર્જી છે ! ગાંધીની પેલી શાણપણભરી ઉક્તિ યાદ આવી જાય છે :

'આપણી આ ધરતીમાતા આપણા દરેકની જરૂરિયાતને સંતોષી શકે એમ છે, પણ આપણી લોભવૃત્તિને નહિ.' હજી તો આગલી સદીનો વીસીનો દાયકો હતો ત્યારે – ૧૯૨૮ની સાલમાં – ગાંધી

પશ્ચિમની દુનિયાની સાધનસંપત્તિ માટેની કદી ન સંતોષાય તેવી ભૂખ અને તેમાં રહેલાં ભયસ્થાનો બાબતે એકદમ સ્પષ્ટ હતા. એમણે ત્યારે કહેલું, ''એક નાનકડા ટાપુ જેવા દેશ (ઇંગ્લૅન્ડ) દ્વારા કરાતા આર્થિક શોષણે આખી દુનિયાને બંદી બનાવી છે. ન કરે નારાયણ ને ત્રીસ કરોડની વસ્તીવાળો હિન્દુસ્તાન જો એ માર્ગે જાય તો તીડના ટોળાની જેમ દુનિયા આખીને ઉજ્જડ કરી મૂકે.''

આપણે સૌએ એ યાદ રાખવું જોઈશે કે રાજકીય લડત વગેરે તો ગાંધીજીની કાર્યસૂચિનો એક અંશ હતો. ન્યાતજાતના ભેદભાવ અને તેને કારણે થતા જોરજુલમ તથા કોમી હિંસાને લીધે સમાજને જે લૂણો લાગ્યો હતો એમાંથી એને સુધારા તરફ વાળવાનું કામ તેઓને મન એટલું જ મહત્ત્વનું હતું. એમાં પછી અસ્પૃશ્ય ગણાતા લોકોના મંદિર-પ્રદેશનો મુદ્દો હોય કે પછી નોઆખલી જેવામાં કોમી હિંસા ભડકી ઊઠતાં આદરેલા આમરણાંત ઉપવાસ હોય – પોતે ઉપસ્થિત રહેતા અને લોકોને દોરવણી આપતા. કોમી એકતાને માટે તો એમણે પોતાની જાતને હોમી દીધી. અને તેમ છતાં સ્વતંત્ર ભારતમાં આપણે એ દિવસોની ભયાનકતા ફરીથી સર્જી – કંઈક અંશે રાજ્યના સમર્થનવાળું શીખો વિરુદ્ધનું આંદોલન ચલાવીને અને ક્યારેક વળી મુસ્લિમોની હત્યા કરીને. ગુજરાત કે જ્યાં ગાંધીજીનો જન્મ થયો અને જ્યાં એ નાનેથી મોટા થયા એ આજે એમનો કોમી એકતાનો સંદેશ ભૂલી ગયું હોય એમ વસવાટના પણ અલગ-અલગ વાડાઓ રચતું થઈ ગયું છે. વિદેશી અમલની ધૂંસરીમાંથી મુક્ત થયાને ૬૦થી પણ વધારે વર્ષો બાદ આજેય આપણે ત્યાં ઘણી જગ્યાએ હરિજનો સાર્વજનિક કૂવા, રસ્તા વગેરેનો ઉપયોગ નથી કરી શકતા. સ્પષ્ટ છે કે હજી ઘણું કરવાનું બાકી છે. સમાજમાં ન્યાય ન હોય તો માહિતીને લગતી ટેક્નૉલૉજીમાં કે વાહનોના ઉત્પાદનમાં આપણે ગમે એટલા આગળ વધ્યા હોઈશું, સૅટેલાઇટના ઉપયોગથી સંખ્યાબંધ ટી.વી. ચૅનલો ખડકી શકતા હોઈશું અથવા તો મોટા મોટા શૉપિંગ મોલ ઊભા કરી શકતા હોઈશું – એ બધાંનો કોઈ અર્થ નથી. એ તો આપણને રહી રહીને યાદ દેવડાવે છે કે આપણે આપણી ખોવાયેલી માનવતાને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવામાં કેટલું બધું અંતર કાપવાનું બાકી છે.

વિચારીએ : ગાંધી આજની આપણી આ સિદ્ધિઓ જોઈને રાજી થાત કે નિરાશ થાત ?

પોતે એક ચુસ્ત હિંદુ હોવા છતાં ગાંધીજી બધા ધર્મોને માન આપતા. અને હું તો માનું છું કે બાબરી મસ્જિદનો ધ્વંસ અને રૂઢિવાદના પ્રચાર-પ્રસારથી એ પછી હિંદુઓનો હોય કે મુસ્લિમોનો – ગાંધીજીને જરૂર દુઃખ થાત.

આપણો GDP ૯ ટકા જેટલો હોવા છતાં વસ્તીના ૩૭ ટકા લોકો ગરીબીમાં જીવે છે અને કુપોષિતોની સંખ્યા આખી દુનિયામાં આપણે ત્યાં સૌથી વધારે છે. આવા અસંતુલિત વિકાસે ગાંધીને જરૂર દુઃખ પહોંચાડ્યું હોત.

આપણી સામે રહેલા મોટા, ગંભીર પ્રશ્નોને જોતાં ગાંધીના જીવનની પ્રસ્તુતતાને આપણે જે રીતે અવગણી રહ્યા છીએ તે કંઈક વિચિત્ર લાગે છે. ખરેખર તો એમની વાતો, એમના વિચારો એ બધાં કરતાં એમનું જીવન એ જ એક મોટો સંદેશ હતું. એમની બાબતમાં કહેણી અને કરણી વચ્ચે વાણી અને વ્યવહાર વચ્ચે કોઈ ભેદ નહોતો. જેવું વચન તેવું જ આચરણ એ એમના જીવનનો મંત્ર હતો. લોકો પોતાના વ્યવસાયની અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાના અભ્યાસની સલામત અને એક રીતે કહીએ તો આરામની જિંદગી છોડીને આઝાદીની લડતના કાંટાળા રસ્તે કૂચ કરવા નીકળી પડતા એની પાછળ ગાંધીના આ પ્રેરણાદાયી નેતૃત્વનું બળ હતું.

દેશના જનજીવનમાં આગળ દર્શાવેલ દોષો હોવા છતાં, જે સમસ્યાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો તે આજ પર્યંત ચાલુ રહી હોવા છતાં તેમ જ દેશમાં અનેક ભાષાઓ, ધર્મો, જુદાજુદા પ્રકારના રીતરિવાજો ઇત્યાદિ હોવા છતાં દેશ માટે જે નિરાશાવાદી ભવિષ્ય ભાખવામાં આવતું કે દેશનું વિઘટન થઈને રહેશે એ આજે ખોટું સાબિત થયું છે. ગાંધીનું ભારત ૧૫ ઑગસ્ટ, ૧૯૪૭ને દિવસે જેવું હતું – શક્તિશાળી, સુગઠિત, મુક્ત – તેવું જ આજે રહ્યું છે; પણ એ સાથે આપણે જેમ જેમ આગળ વધીએ તેમ તેમ હાંસિયામાં

ધકેલાઈ ગયેલા, જેમની સાથે ભેદભાવ રખાય છે તેવા, જેમની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પણ પૂરી સંતોષાતી નથી તેવા વંચિતો પ્રત્યે આપણે વધુ સંવેદનશીલ બનવું પડશે, તેમનો પણ વિચાર કરવો પડશે.

અત્યાર સુધીમાં દેશે જે કંઈ સિદ્ધ કર્યું છે ત્યાંથી આગળ વધવા માટે અને દેશ સમક્ષ જે પડકારો છે તેનો ગાંધીચીંધ્યા માર્ગે સામનો કરવા માટે આપણે આપણા વ્યક્તિગત જીવનમાં કેટલુંક આચરવાનો (તેમ કેટલુંક ન આચરવાનો) નિશ્ચય કરી શકીએ :

સમાજ આખાને ભરડો લેતા ભ્રષ્ટાચારને નાથવા આપણે પોતાના ફાયદા માટે લાંચ કે અન્ય કોઈ પણ પ્રકારના તુષ્ટીકરણથી દૂર રહીએ : એના આપનાર પણ ન બનીએ, લેનાર પણ ન બનીએ.

આપણા મર્યાદિત અનુભવ અથવા કોઈ કિંવદન્તી પરથી કોઈ આખા એક સમુદાય માટે ખ્યાલ ન બાંધીએ. હમણાં થોડા સમય પહેલાં એક સરસ વિચાર રજૂ કરતું વાક્ય વાંચવામાં આવ્યું હતું : તમને ગુલાબના છોડનો એકાદ કાંટો વાગે તો તમે ગુલાબમાત્રની ઘૃણા કરતા થઈ જશો ?

કોઈ પણ પ્રકારની હિંસા કે તોડફોડને આપણે વખોડીશું અને તેની સામે અવાજ ઉઠાવીશું – ખાસ કરીને આપણા પરિવારોમાં અને આજુબાજુમાં.

કરુણાના ભાવથી પ્રેરાઈને આપણે કંઈ નહિ તો કોઈ એકાદ ઉપેક્ષિત એવી વ્યક્તિના જીવનમાં રસ દાખવીને એને સમજીએ અને (શક્યતા પ્રમાણે) એના જીવનને બહેતર બનાવવા કોશિશ કરીએ.

આજે આપણે આપણી સામેના પડકારોને કારણે કંઈક નાસીપાસ થયા હોવાનું મહેસૂસ કરી રહ્યા છીએ. પણ જો આપણે યાદ રાખીશું કે ગાંધી જેવો દૂબળો-પાતળો માનવી પોતાના નૈતિક બળ અને અજેય ઇચ્છાશક્તિ વડે પોતાના સમયના સૌથી તાકાતવાન એવા સામ્રાજ્યને પડકાર ફેંકી શક્યો હતો, તો તેમાંથી આપણને બળ મળશે. એટલે વ્યક્તિગત ધોરણે પણ નાનાં-નાનાં પગલાં લેતા જઈ જે પરિવર્તન આપણે ઇચ્છીએ છીએ તે પ્રથમ આપણા પોતાનામાં લાવીએ તો ગાંધીજીનું જે પ્રકારનું ભારત રચવાનું સ્વપ્ન હતું તેને સાકાર કરવાની દિશામાં કંઈક આગળ વધ્યા ગણાઈશું. આવાં નાનાં પણ સાચી દિશાનાં પગલાં આપણને નિરાશા, નિઃસહાયતા અને નકારાત્મકતામાંથી બહાર લાવી એકબીજાની નિકટ લાવવાનું કામ કરશે. સામૂહિક રીતે આ કાર્ય આપણને કોમી વેરઝેર, અજ્ઞાન, ગરીબી અને વ્યાપક ભ્રષ્ટાચારમાંથી મુક્ત કરનાર બીજી આઝાદી બની રહેશે.

['Timeless Inspirator :
Reliving Gandhi'માંથી]
(આ લેખ ૨૦૦૭માં લખાયો છે
આંકડાઓ એ વખતના છે.)

પુસ્તકો મળ્યાં છે

શ્રી રમણશિષ્યરત્નમાલા લે. કાર્તિકેય અ. ભટ્ટ, પ્રા. ઈમેજ પબ્લિકેશન્સ પ્રા. લિ., અમદાવાદ, ફોન : ૦૭૯-૨૬૫૬૦૫૦૪, કિંમત : રૂ. ૨૭૫, પૃષ્ઠ ૩૨૮

શ્રી રમણ મહર્ષિની સંનિધિમાં તેઓ અરુણાચલ આવ્યા ત્યારથી આરંભીને એમના દેહોત્સર્ગ સુધી દેશ-વિદેશના અગણિત જિજ્ઞાસુઓએ એમનાં દર્શન અને માર્ગદર્શનનો લાભ લીધો. તેમાંથી નિકટના સંપર્ક-સહયોગમાં આવેલા સાઠ જેટલા શિષ્યો, ભક્તો સાથેના શ્રી મહર્ષિજીના પ્રસંગો, ઘટનાઓ, વાર્તાલાપો, ઉપદેશ વગેરેની નોંધ આ બૃહદ ગ્રંથમા છે. લેખક શ્રીરમણના ઊંડા અભ્યાસી અને અધ્યાત્મયાત્રી છે. જિજ્ઞાસુઓને આ પુસ્તક માર્ગદર્શક બનશે. ગુજરાતીમાં શ્રી રમણ વિશેના અલ્પ પુસ્તકમાં એક સુંદર ઉમેરો થયો છે.

બંગડી ચળવળ

ફાધલ વાલેસ, અનુ. ડંકેશ ઓઝા

“સ્ત્રીઓના હૃદય સુધી પહોંચવા હું પણ, કંઈ નહિ તો કલ્પનામાં, સ્ત્રી બની ગયો.” આ શબ્દો ગાંધીના છે. તે પ્રગટ કરે છે સ્ત્રીઓને સમજવાનો એમનો ઉમદા પ્રયાસ. પુરુષના જીવન માટે અનિવાર્ય એવો સહયોગ કરતી સ્ત્રીઓની પ્રશંસા. દેશ માટે તેમનું બલિદાન અને રાષ્ટ્રીય આઝાદીની ચળવળમાં ભારતીય મહિલાઓ. સ્ત્રીઓ એ અડધી માનવજાત માત્ર જ નથી, પણ માતાઓ તરીકે, ગૃહિણીઓ તરીકે, મૂળભૂત રીતે સ્વભાવગત એવા શિક્ષકો અને શિક્ષણદાતાઓ તરીકે પરંપરાને નિભાવનાર તરીકે અને માન્યતાઓનું સંવર્ધન કરનાર તરીકે પણ તે છે. ગાંધીએ તો પૂરા દેશને તાલીમ આપવાનું ભગીરથ કાર્ય હાથ પર લીધું હતું જેને માટે તેમને ભારતની સ્ત્રીઓનો આંતરિક સહયોગ અનિવાર્યપણે જોઈતો હતો.

તેમનો સહકાર ઝંખવાની સાથોસાથ સ્ત્રીઓના શિક્ષણમાં, તેમની પ્રગતિમાં અને તેમના સુધારામાં પણ ગાંધીને રસ હતો. સદીઓથી આ બહેનો જે અન્યાયનો ભોગ બને છે તેમના પ્રશ્નોને સમજવા માટે તેઓ પોતાની જાતને તાવી રહ્યા હતા. ‘નબળી જાતિ’ તરીકેનો ખોટો વૈશ્વિક ખ્યાલ. પુરુષોના અધિકારો સંદર્ભે સ્ત્રીઓના અધિકારોમાં અસમાનતા, રામાયણમાં રામની સીતા પણ મૂંગી મંતર અને નિષ્ક્રિય ગુલામ જેવી હોવાનો ખોટો ખ્યાલ, સ્ત્રીઓને અપમાનિત કરતી દહેજ પ્રથા અને વિધવા પુનઃવિવાહ પર પ્રતિબંધ આ બધી બાબતોનો તેમને વિરોધ હતો. સ્ત્રીઓ આઝાદીમાં અને ગૌરવમાં પુરુષ સમાન બને તે માટે તેમને મુક્ત કરવા, તેમને ઊંચી લાવવા અને તેમને શિક્ષિત કરવા તેઓ પેલી જૂની માનસિકતાઓ પર ઘા કરતા હતા. મુક્ત દેશમાં મુક્તસ્ત્રીઓ જ હોય.

ગાંધીના કાર્યનો વ્યાપ સમજવા માટે આપણે ભારતમાંની સ્ત્રીઓની ચોક્કસ સ્થિતિને પહેલાં બરાબર સમજવી જોઈએ. આપણે ત્યાં સંયુક્ત કુટુંબનો સ્વાભાવિક વિચાર અને વ્યવહાર છે જેમાં લગ્ન થયા પછી પુત્ર માબાપ સાથે રહે છે. જ્યારે નવવધૂને માતા-પિતાનું ઘર છોડી પતિ સાથે રહેવા સાસરે જવું પડે છે. આનાથી કુટુંબની એકતા જળવાય છે, લગ્નજીવન સ્થાયી બને છે, ઘરડા માબાપની કાળજી લેવાય છે, બાળકોની દેખભાળ થાય છે એમ માનવામાં આવે છે. વડીલોને તરછોડવાનો કે તેમને વૃદ્ધાશ્રમમાં મોકલવાનો ખ્યાલ ભારતીય નીતિશાસ્ત્રથી વિરોધી છે. સંયુક્ત કુટુંબના આવા ફાયદા ભલે રહ્યા પરંતુ સ્ત્રીઓના સંદર્ભમાં તે પદ્ધતિના ગંભીર ગેરફાયદા પણ રહેલા છે. પ્રત્યેક દંપતી એવું માને છે કે તેમનો પુત્ર તેમની સાથે રહેશે, તેમની દેખભાળ રાખશે અને મૃત્યુ પર્યંત તેમને ઓછું નહિ આવવા દે. જ્યારે તેમની દીકરીઓ તેમને છોડી જશે, બીજા ઘરને અપનાવશે અને બીજા કુટુંબની સેવા કરશે. દીકરી માટેની જન્મજાત જંગલીભરી ઉક્તિ તો તેને ‘પારકી થાપણ’ કહેવામાં છે જે બીજા લોકોના હાથમાં જવાની છે, જ્યારે પુત્ર તો વંશ ઉજાળનાર છે. બાળપણથી તેનામાં જે રોકાણ કર્યું છે તે વ્યાજસહિત પાછું મળનારું છે, તેથી જ પુત્રજન્મનો આનંદ છે, જે પુત્રીજન્મમાં નથી. સોળ સંસ્કારોમાંનો બીજો સંસ્કાર તે ગર્ભવતી માતા પરનો પુંસવનમ્ સંસ્કાર છે, જેમાં એક અરજ ભળેલી હોય છે કે આવનાર બાળક પુત્ર હજો. હું મારા હિન્દુ મિત્રોને કહું છું કે અડધાઅડધ કિસ્સાઓમાં તો આ સાચું જ છે. આ માનસિકતાનું પરિણામ એ આવે છે જે વૈશ્વિક રીતે દુઃખદાયી છે. જ્યારે સ્ત્રી ન જોઈતી એવી દીકરીને જન્મ આપે છે, માબાપ પર તે બોજો

બનનાર છે તેવી દિલગીરી અનુભવે છે. ભવિષ્યમાં તેને માબાપનું ઘર છોડીને સાસરે જવાનું છે તેવી માનસિકતા અનુભવે છે. ભારતીય સ્ત્રીઓએ ગૌરવ અનુભવવું જોઈએ કે આવી અન્યાયી સ્થિતિમાં પણ તેઓ કેટલી ધીરજથી ટકી રહી છે.

રસપ્રદ બાબત તો એ છે કે આવી વિપરીત સ્થિતિમાં સ્ત્રીઓની મુક્તિની વાત કે પૂરા દેશની આઝાદીનો ખ્યાલ ગાંધીએ બધા જ પુરુષો અને સ્ત્રીઓમાં કેવી રીતે પહોંચાડ્યો. જે સ્ત્રીવર્ગ ઘરમાં કેદ છે અને ગાંધીને મળવા આવી શકતો નથી, તેઓ એવા ગરીબ ઘરોમાં છે જેને રેડિયો શું છે તેની ખબર સુધ્ધાં નથી, જે ગાંધીના પ્રકાશનો વાંચવા અશક્તિમાન છે, જે દેશના અંતરિયાળ ભાગોમાં બોલ્યા વિના એક ખૂણે પડેલાં ગામોમાં રોજિંદાં કામો કર્યા જ કરે છે તેમને પહોંચવું શી રીતે ? તેમની પાસે એવું શું માગવું જે એમનું પોતાનું હોય, જે દેશની આઝાદીમાં તેઓ વ્યક્તિગત સમર્પણભાવે આપી શકે અને તે સાથે તેમને અંદરથી જાગ્રત કરે, તેમના ગૌરવ પર ભાર મૂકે, તેમને પોતાનું મૂલ્ય સમજાવે, તેમની સમાનતા અને તેમના અધિકારની વાત આ સમાજ સમક્ષ રજૂ કરે ? કયું પ્રતીક, કઈ ઈમેજ, કઈ ઓળખ પ્રયોજવાં જે સ્ત્રીઓની કલ્પનામાં અને સંવેદનામાં પણ અસરકારક નીવડે એ ગાંધીની ચિંતાનો વિષય હતો.

ખાલી ભાષણો અને વચનો નહિ પણ પોતાનું હોય, મૂલ્યવાન હોય એવું કંઈક બધા વર્ગો અને બધા માણસો દેશના હિતમાં જતું કરે એવું બલિદાન ગાંધીને અપેક્ષિત હતું. પણ આ સ્ત્રીવર્ગ પાસે આપવા જેવું અંગત શું હતું જેમણે પોતાનું આખું જીવન કુટુંબને સમર્પી દીધું હતું, જેમનો આખો દિવસ કુટુંબની દેખભાળ પાછળ જ જતો હતો, જેમનું જીવન તેમના પતિ અને બાળકોને બલિદાન થઈ ચૂક્યું હતું ? કોઈ ગૃહિણી પાસે તેનો સમય માગવાનો કોઈ અર્થ ન હતો, કારણ કે તે તો તેના કુટુંબનાં કામો અને ફરજોને અપાઈ ચૂક્યો હતો. તેમને અન્ય કોઈ કામોમાં જોતરવાનો પણ કોઈ અર્થ ન હતો, કારણ તેમની પ્રાથમિક અને મુખ્ય જવાબદારી કુટુંબ પ્રત્યે હતી. તેની પાસે જો પૈસા માગીએ તો એ તો તેને ફરી એના પતિ પાસેથી જ લેવા પડે. તો પછી કયું બલિદાન, કયો સહયોગ, કયું કામ તેમની પાસેથી ઝંખવાં જેથી કરીને ભારતની સ્ત્રીઓ દેશ માટે તે આપી શકે. વળી તે તેમના પોતાના વિકાસ અને પ્રગતિને પણ અનુરૂપ હોય. ગાંધીજીએ જે ઉકેલ શોધ્યો તે નીચેના શબ્દોમાં પમાય છે :

''ભારતની સ્ત્રીઓ પાસે હું માગું છું અને સદાય માગતો રહીશ કે તેઓ તેમનાં ઘરેણાં અને આભૂષણો, શક્ય હોય તો બધાં જ મને આપે. આપણી બહેનો પાસે સામાન્યપણે પોતે આપી શકે એવા કોઈ પૈસા હોતા નથી. એમની ખરી અંગત માલિકીનું જો કંઈ હોય તો તે તેમનાં ઘરેણાં છે. લગ્ન વખતે પોતાના ઘેરથી તે લઈને આવી છે. મરતાં સુધી તેને હરતીફરતી મૂડી તરીકે તે દેહ પર ધારણ કરે છે. માણસો પોતાનું જે કંઈ છે તે બીજાને દૈ દઈને વિકાસ પામે છે, પ્રગતિ કરે છે અને ઉદાત્ત ભાવ અનુભવે છે તેથી જ હું ભારતની સ્ત્રીઓ પાસે તેમની અંગત માલિકીનાં ઘરેણાં માગું છું.

મોટાભાગની સ્ત્રીઓ જે કંઈ ઘરેણાં ધારણ કરે છે તે કંઈ કલાત્મક ચીજવસ્તુ નથી, પરંતુ તેમાં તો ધૂળ અને ગંદકી પણ ભળે છે. નાણાકીય રીતે જોઈએ તો આ એવી મૂડી છે જેનો મૂડી તરીકે ભાગ્યે જ ઉપયોગ થાય છે, જેનું કોઈ વ્યાજ મળતું નથી, જે વપરાશથી ઘસાતું જાય છે અને આખરે તો તે દેશની ખોટમાં પરિણમે છે. કાંડા પરની મોટીમોટી બંગડીઓ, પાની પરના મોટાં કડાં, એ આખરે તો ગુલામીનાં પ્રતીકો છે, દેખાવે તો આ પ્રતીકો ભદ્દાં લાગે છે.

આપણે બલિદાનના અને પવિત્રતાના માહોલમાં જીવી રહ્યા છીએ. તેથી હું દેશની બધી સ્ત્રીઓને અરજ કરું છું કે તેમનાં ઘરેણાં મને આપે. મારી એક જ શરત છે કે તેઓ દિલથી આપે, આનંદથી આપે, અને ફરી તે ન ખરીદે, તે જગ્યાએ નવાં ઘરેણાં તો ન જ પહેરે. તેમાંથી નીપજેલા પૈસા અંત્યજ બાળકોના ઉદ્ધારમાં આપણે વાપરીશું.''

મોટી બંગડીઓ અને ચાંદીનાં પેંડલ, કાંડા પરનાં, કાનના, નાકનાં અને પગનાં ઘરેણાં ગ્રામીણ

ભારતમાં ઘરના અર્થતંત્રના ભાગરૂપ હોય છે. એ કૌટુંબિક મૂડી છે જેને સલામતીપૂર્વક સંભાળવામાં આવે છે, પ્રદર્શિત પણ કરવામાં આવે છે. દૂરદરાજના ભારતનાં નાનાં ગામોમાં આ ઘરેણાં રાખવા કોઈ તિજોરીઓ હોતી નથી કે કોઈ બૅંકો તેને રાખતી નથી. બહેનો આ સમગ્ર મૂડીને તે ચાલતી હોય, કામ કરતી હોય કે ઊંઘતી હોય પોતાના શરીર પર ધારણ કરી રાખે છે. વજનવાળાં ચાંદીનાં ઘરેણાં ક્યારેક કામમાં નડતરરૂપ બને છે. આરોગ્યને જોખમમાં મૂકે છે, ચોરોની નજર તેના પર જ હોય છે. વળી સ્ત્રીઓના લગ્ન સમયે તે અનિવાર્ય દહેજરૂપે હોય છે, તેથી તે વિનિમયની ચીજ બને છે. આ ઘરેણાં જ્યારે તેની નિરાશા અને ગુલામીનું ચિહ્ન અને પ્રતીક બને છે ત્યારે તે સ્ત્રીનું અપમાન પણ કરે છે. આ બધું છતાં પ્રત્યેક સ્ત્રી પોતાનાં ઘરેણાંને ચાહતી હોય છે. તેનાથી વંચિત થવું તેને ગમતું હોતું નથી. ભારતમાં તો ખાસ કરીને સ્ત્રીઓનાં ખાલી કાંડાં એટલે વિધવાપણું (પતિ મૃત્યુ પામે ત્યારે તેની વિધવાએ પોતાનાં બધાં જ ઘરેણા બધાં જુએ તેમ દૂર કરવાં પડે છે), અને આ વિધવાવસ્થા કર્મ અને પુનઃજન્મના સિદ્ધાંતને કારણે પૂર્વજન્મનાં પાપોની આ જન્મમાં મળેલી સજા હોય છે, એકંદરે તે શરમજનક હોય છે.

ગાંધીજીએ આ સમસ્યાને દૃઢતા અને સ્પષ્ટતાથી હાથ ધરી. તેમણે ભારતની સ્ત્રીઓને એવું પૂછ્યું જે તેઓ કરી શકે તેમ હતી, કેટલુંક કરવાનું અઘરું પણ હતું, કેટલુંક તે કરે તો તેમની ઊંચાઈ વધતી હતી. આ બધું અંતે તેને શિક્ષિત કરનારું અને મુક્તિ અપાવનારું હતું. તે હતી બંગડી ચળવળ. આ ચેષ્ટા મારા મતે ઉત્સાહદાયક અને દૂરોગામી અસર ઊભી કરનારી હતી. જેવું દાંડીકૂચમાં અને આમરણાંત ઉપવાસમાં હતું. ગાંધીએ એક ભિક્ષુકની માફક પોતાનો હાથ કોઈ ઉમદા ધ્યેય માટે લંબાવ્યો, ભારતના ખૂણે-ખૂણે જઈને એની ભીખ માંગી જેણે સ્ત્રીઓમાં જાગૃતિ આણી, સૌમ્ય હલચલ પણ મચી ગઈ. જ્યારે તેઓ ભારતીય ઉપખંડમાં માઈલોના માઈલો રેલગાડીમાં પ્રવાસ કરતા ત્યારે જ્યાં ગાડી થોભવાની હોય તે દરેક સ્ટેશને ટોળેટોળાં તેમની રાહ જોતાં, એ ટોળામાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા બહુ મોટી રહેતી. તેમનો સંદેશ – અરજ તેમના પહોંચતાં પહેલાં પહોંચી ગયાં હતાં. ગાંધી બારીમાંથી બહાર ઝૂકતા, ભલે એ સમય દિવસનો હોય કે રાતનો. બે હાથ સ્ત્રીઓને જોઈને કશું પણ કીધા વિના ફેલાવતા તો ભારત વિવિધભાષી પ્રદેશ છે, જ્યાં બીજાની ભાષા સમજવી મુશ્કેલ હોય છે. પણ ગાંધીને તો બોલવાની જ જરૂર ન હતી. ગાંધીને જોઈને, તેમની ચેષ્ટા નિહાળીને સ્ત્રીઓ તેમનો સંદેશ સમજી જતી અને તેનો અમલ કરતી. ચાંદીની વર્ષા વરસતી. જન્મતાંની સાથે જ જે હાથે-પગે સોના-ચાંદીનો ભાર જ વહન કર્યો છે તે પહેલી વાર તેનાથી મુક્ત થઈ જતા પછી ગાંધી તેમને કહેતા :

"જો મેં તમારી પાસે પૈસા માગ્યા હોત તો કદાચ તે મને વધુ મળ્યા હોત. પણ મારે તો તમારી પાસે જે હોઈ તે જોઈતું હતું જે માત્ર તમારું છે, જે તમે આપી શકો એવું તમને લાગે તે હું માગી રહ્યો હતો. પૈસા તો તમારે તમારા પતિ કે મા-બાપ પાસે માંગવા પડ્યા હોત; જ્યારે આ બંગડીઓ, આ શણગાર, આ ઘરેણાં તમારાં પોત્તાના છે. એ જ્યારે તમે આપો છો ત્યારે જે તમારું છે તે આપો છો, તે સાથે વ્યક્તિ તરીકે આઝાદીની ચળવળમાં હિસ્સેદાર બનો છો.

અને બીજી વાત. તમને ભલે લાગતું હોય કે આ ઘરેણાંથી તમે ચમકો છો, પરંતુ તે તો ગુલામીનું પ્રતીક છે તેને ત્યજવાં એ જ આઝાદી મેળવવા જેવું છે. હું એવી અનેક સ્ત્રીઓને જાણું છું જેમણે ઘરેણાં છોડીને મુક્તિનો અનુભવ કર્યો છે અને જ્યારે તેમણે તે આપી દીધાં છે ત્યારે મુક્તિ અનુભવી છે. સ્ત્રીનો ખરો શણગાર તો તેની નિષ્ઠા છે જે આ ધાતુઓ કે પથ્થરોમાં નથી."

આ સ્ત્રીઓમાંથી મોટા ભાગની તો કદી ગામની બહાર નીકળી પણ ન હતી, કોઈ અંગ્રેજ કે અમેરિકનને તેણે જિંદગીમાં જોયો પણ નહોતો, તે તો નિરક્ષર હતી, આઝાદી ચળવળના ઇતિહાસ કે ફિલસૂફીની તેને ખબર સુધ્ધાં ન હતી પણ એને એટલી ખબર હતી

કે એની સામે જે માણસ ઊભો છે તે આ દેશનો છે અને આ સમય બલિદાનનો છે, એને તેઓ જે આપી રહ્યાં છે તે એમણે બીજા કોઈને આપ્યું ન હોત, કારણ એ એવું કામ કરી રહ્યો છે જે બીજા કોઈએ પૂર્વે કદી કર્યું નથી. આ રીતે ભારતભરની સ્ત્રીઓએ ગાંધીને જોયા, તેમને જાણ્યા, ઉત્સાહપૂર્વક કાર્યદક્ષતાથી તેઓ ગામડાં છોડીને આઝાદીની ચળવળમાં સામેલ થઈ ગઈ. ગાંધીને અસર કરી ગયેલો તેવો એક પ્રસંગ જોઈએ :

ગાંધી દક્ષિણ ભારતના કેરળ પ્રાંતના પ્રવાસે હતા. તેમની હરહંમેશની આદત મુજબ પ્રત્યેક ગામમાં સ્ત્રીઓને એકઠી કરીને તેમના ઘરેણાં આપી દેવા કહેતા જેનો ઉપયોગ અંત્યજોના ઉદ્ધાર માટે થવાનો હતો. આવી એક સભામાં સોળ વર્ષની એક કન્યા ગાંધી બેઠા હતા તે મંચ તરફ દોડતી આવી. તેનું નામ હતુ કૌમુદી. તેણે ગાંધી પાસે પહોંચીને તેમના હસ્તાક્ષર માગ્યા.

ગાંધીજીની એ રીત તો હવે જાણીતી હતી કે કોઈ સ્ત્રી જ્યારે તેમના હસ્તાક્ષર માગે ત્યારે તેઓ સ્વેચ્છાએ આપી દેતા, અને અપેક્ષા રાખતા કે તે સ્ત્રી ત્યાંને ત્યાં જ પોતાના ઘરેણાં ઉતારીને દેશના કામ માટે ત્યાં જ આપી દેશે. કૌમુદી પણ આ જાણતી હતી. તેણે કશું કહ્યા વિના એક બંગડી કાઢીને ગાંધીને આપી. ગાંધીએ તેનું નામ લખ્યું. અને હસ્તાક્ષર કરીને તેને આપ્યા. દરમિયાનમાં કૌમુદી બીજા કાંડાની બંગડી કાઢીને આપવા જતી હતી. ગાંધીએ તેને કહ્યું : એની કંઈ જરૂર નથી. એક હસ્તાક્ષર, એક બંગડી. પણ કૌમુદીએ તો ત્યાં સુધીમાં કંઈ બોલ્યા વિના પોતાનો સોનાનો હાર પણ ઉતારી નાખ્યો. ઊભેલા લોકો જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. ગાંધીએ હળવેકથી તેને પૂછ્યું : માતા-પિતાની મંજૂરી મેળવી છે ? જવાબરૂપે કૌમુદીએ કાનના બુટિયાં પણ ઉતાર્યાં. તાળીઓનો ગડગડાટ થઈ ગયો. એક પછી એક ઘરેણાં ઉતારીને કૌમુદીએ ગાંધીના પગમાં મૂકી દીધાં. હવે જાણે તે સવાલોના જવાબ આપવા ઊભી હતી.

તારા પિતાની મંજૂરી મેળવી છે ?

હા

તેમણે તે આપી છે ?

હા

તારી માતાને પૂછ્યું છે ?

ના

તું એને સમજાવી દઈશ, કેમ ?

હા

ગાંધીએ પ્રેમથી તેના માથે ટપલી મારી અને કહ્યું તારી ઉદારતા એ જ તારું સૌથી મૂલ્યવાન ઘરેણું છે. તારા ઝવેરાત કરતાં પણ વધુ. અને તેને જવા દીધી.

ગાંધીને આ પ્રસંગ એટલો તો ગમી ગયો કે એ જ દિવસે તેમણે પોતાના 'હરિજન' સાપ્તાહિકમાં લખ્યું. વિગતે પ્રસંગ લખ્યા પછી તેમણે ઉમેર્યું કે જ્યારે પણ સ્ત્રીઓ મને ઘરેણાં આપે છે ત્યારે હું એક શરત મૂકું છું તે એ કે તે નવાં ખરીદીને પછી તેને ફરી પહેરશે નહિ. મેં કૌમુદીને ખૂલીને આવું કહ્યું નહિ પરંતુ મને આશા છે કે તેને એ વાતની ખબર છે, ભવિષ્યમાં તે કદી નવાં ઘરેણાં નહિ ધારણ કરે.

પણ ગાંધી તો સત્યના આગ્રહી હતા. તેમને વિચાર આવ્યો કે આવું લખવાનો એમને કોઈ અધિકાર નથી. કારણ તેની સ્પષ્ટતા કૌમુદી સાથે થઈ નથી. બીજા દિવસે તેને બોલાવામાં આવી. ગાંધીએ તેને કહ્યું તારું બલિદાન પ્રશંસનીય હતું. હું ઇચ્છું કે તારા જેવી બીજી છોકરીઓ જાણે અને તેનો અમલ કરે. એ માટે મેં એક લેખ લખ્યો છે તેમાં જે બન્યું હતું તે મેં લખ્યું છે. મેં તે લેખમાં એવું ઉમેરણ કર્યું છે કે તું ભવિષ્યમાં પણ કોઈ આભૂષણ ધારણ કરવાની નથી, તેથી મારે તને પૂછવું છે કે તું તે માટે તૈયાર છે ને ? જો એમ ન હોય તો મને મુક્તપણે કહી દે હું પેલા લખાણમાં ફેરફાર કરી દઈશ.

કૌમુદી જવાબ આપવા જતી હતી પણ તે બોલે તે પહેલાં ગાંધીએ તેને અટકાવીને પોતાની વાત ચાલુ રાખી : જવાબ આપતાં પહેલાં વિચાર કરી લે જે. આ કંઈ નાનીસૂની વાત નથી, ગંભીર બાબત છે. તું વચન આપીશ પછી જીવનભર પાળવું પડશે, અત્યારે આભૂષણો ત્યજી દેવાં એ બહુ સહેલું છે, પણ યાદ

રાખજે કે જે દિવસે તારું લગ્ન થશે અને બધા પતિની માફક તારો પતિ પણ તને લગ્ન સમયે ઘરેણાં પહેરવા આગ્રહ કરશે, કોઈ તો વળી એવું નીકળશે કે ઘરેણાં વિના લગ્ન થાય જ નહિ એમ કહેશે ત્યારે તું શું કરીશ ?

કૌમુદી ગાંધીને ધ્યાનથી સાંભળી રહી, પણ ક્ષણવાર અટકી. પોતાની જવાબદારી તે બરાબર સમજી હતી. તેણે ધૈર્યપૂર્વક અને ગંભીરતાથી જણાવ્યું કે જે પતિ મને ઘરેણાં પહેરવાનો આગ્રહ કરશે તેની સાથે હું લગ્ન નહિ કરું. ગાંધીનું બોખું મોં હસી પડ્યું ને પેલો લેખ પ્રેસમાં ગયો.

લેખ લખવા ઉપરાંત ગાંધીએ ઘણી સભાઓમાં આ પ્રસંગની એક ઉદાહરણરૂપે ચર્ચા કરી. સોળ વર્ષની છોકરીમાં આઝાદી, ત્યાગ અને દૃઢતા કેવાં પડેલાં હતાં તેની રજેરજની વાત કરીને તેઓ ભારતની મહિલાઓને અપીલ કરતા. તેમણે આ આભૂષણ ચળવળનો સારો લાભ લીધો. આઝાદીની લડતમાં સ્ત્રીઓને જોડી, તેમને તેમના ગૌરવ વિશે સભાન કરી, તેમને સાદગી, સ્વચ્છતાની શીખ આપી, પોતાની આઝાદી કેમ જાળવવી તે શીખવ્યું, અંત્યજોની પરિસ્થિતિ વિશે તેમને ભાન કરાવ્યું. વધારામાં એક ઉમદા ધ્યેય માટે સારા એવા પૈસા એકઠા કર્યા જેનાથી દેશમાં આધ્યાત્મિક હલચલ મચી ગઈ. કોઈ સોનીએ કદી નહિ વિચાર્યું હોય કે ઝવેરાતનું કોઈ દિવસ આવું ઊંચું મૂલ્ય પણ થશે !

સ્ત્રીઓના ઝવેરાત અંગેની આ વાત સાથે કેટલીક અગાઉની વાત પણ જોડવા જેવી છે. જ્યારે તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકા છોડીને ભારત આવી રહ્યા હતા ત્યારે તેમના મિત્રોએ અને શુભેચ્છકોએ તેમને અને તેમની પત્નીને ઘણાં મૂલ્યવાન આભૂષણો ભેટ ધર્યાં હતાં. ગાંધી ચકોર નજરે તેનાં શાં પરિણામ વર્તમાનમાં અને ભવિષ્યમાં હોઈ શકે તેનો વિચાર કરવા લાગેલા. તેમણે પોતે આવી બધી ઘટનાઓ વખતે જન્મેલા ચિંતન અને સંઘર્ષની વાત કરી છે :

‘‘મને તરત લાગ્યું કે આ આભૂષણો અને ઝવેરાત હું ન રાખી શકું. મેં નિર્ણય કર્યો કે કાલે સવારે મારી પત્ની અને બાળકોને બોલાવીને મારી વાત હું તેમને નિષ્ઠાપૂર્વક જણાવીશ. ત્યાં મને વિચાર આવ્યો કે પુત્રોને સમજાવવું સહેલું પડશે, પણ મારી ધર્મપત્નીને સમજાવવું અઘરું થશે. તેથી મેં પુત્રોને સમજાવવાથી શરૂઆત કરવાનો નિર્ણય કર્યો, પછી પુત્રો જ મારી વાત તેમની માતાને સમજાવે. બાળકો તો મારી વાત તરત સમજી ગયાં, મને આનંદ થયો. પછી મેં તેમને પૂછ્યું કે હવે તમે તમારી માને આ વાત સમજાવી શકશો ને ? તેમણે જવાબ આપ્યો : ‘‘ચોક્કસ. હવે એ કામ અમારું. બા કદી આ ઘરેણાં પહેરશે નહિ અને અમારે પણ તે જોઈતાં નથી તો પછી રાખવાં શા માટે ? રાખવાનો કોઈ સવાલ જ નથી.’’ પણ મને બરાબર ખબર હતી કે મુશ્કેલી તો આવવાની જ છે.

બાળકોએ માતા સાથે વાત કરી જે સાંભળીને તે આવીને મને કહેવા લાગી : ‘‘મને ખબર છે કે તમારે કે આપણાં બાળકોને આ ઘરેણાં જોઈતાં નથી, એ તો પુરુષો છે. તમે કહો તેમ કરશે પણ આપણે તેમને કોઈ દિવસ પરણાવવાના છે. પછી પુત્રવધૂઓનું શું ? તેમને તો ઘરેણાં જોઈશે. તેમને આભૂષણ આપશે કોણ ? ભવિષ્યમાં શું બનવાનું છે તે આપણે ક્યાં જાણીએ છીએ ? ઝવેરાત તો ભવિષ્યનો વીમો છે, આ લોકોએ જે ભાવપ્રેમથી તમને તે આપ્યાં છે તે કંઈ પાછાં ન વાળી શકાય,’’ આમ કહી તે રડી પડી.

મેં હળવેકથી કહ્યું, ‘‘હા, આપણાં બાળકો સમય આવ્યે પરણશે અને મોટાં થઈને તેમને યોગ્ય લાગે તે કરશે. આપણે એમને માટે એવી ફૅશનવાળી કન્યાઓ નહિ પસંદ કરીએ જે આભૂષણની આગ્રહી હોય. છતાં તેઓ એથી કંઈ વિપરીત કરશે તો હું બેઠો છું એમને જોઈએ તેટલું આપવા માટે.’’

‘‘હું તમને બરાબર જાણું છું. તમે મને ઘરેણાં તો પહેરવા દેતા નથી. વળી પુત્રવધૂઓ માટે ઘરેણાં ખરીદવાના છો ? તમે તો બધાંને સાધુ બનાવવા નીકળ્યા હોવ એવું છે. મેં અગાઉ પણ તમને કહ્યું છે કે હું એ ઘરેણાં પાછાં આપવાની નથી. જે સોનાનો હાર તમને આપ્યો છે એ તો મારા માટે જ અપાયો

છે તમારો એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો હક કેવી રીતે ઊભો થાય ?''

''એ સોનાનો હાર એમણે મને મારી સેવાઓ બદલ આપ્યો છે કે તારી સેવાઓ માટે ?''

''એ તો તમારી જ. પણ મારા વિના તે ક્યાંથી થઈ શકી હોત ? તમે રાત-દિવસ નિરંતર મને કામ કરાવ્યા કરો છો તે કંઈ ગણતરીમાં જ નહિ ? તમે તો મને રડાવી છે, તમે ઇચ્છો તે લોકોને ઘેર લઈ આવ્યા છો જેમની સેવા મારે કરવી પડી છે તેનું કંઈ નહિ ? કામ આપણા બંને દ્વારા થયું છે, ભેટ-સોગાદો આપણા બંને માટે છે. આ ઘરેણાં કંઈ પાછાં આપવા માટે નથી.''

મારે કબૂલવું જોઈએ કે તેના શબ્દો મારા હૃદયને સ્પર્શી ગયા. એ તો તીક્ષ્ણ બાણ જેવા હતા. પણ મારે તો કોઈ પણ ભોગે પેલાં ઘરેણાં પાછાં આપવાં હતાં. બહુ ચર્ચા પછી ખચકાટ સાથે પણ બાને મેં સંમત કરી. મેં બધી ભેટો પાછી મોકલાવી દીધી. તે પછી પણ મને એ બદલ કોઈ પસ્તાવો થયો નથી. મારે કહેવું જોઈએ કે સમય જતાં મારી પત્ની પણ જોઈ શકી છે કે અમે જે કર્યું તે બરાબર હતું.''

ગાંધીમાં અગાઉ પણ જેમ બનતું આવ્યું છે તેમ પોતાને જ એ બાબતનો પહેલો અનુભવ થયો જે વાત આગળ બીજાઓ માટે પણ તે લઈ જવા માગતા હતા. તેમણે ભારતની બધી સ્ત્રીઓ પાસે ઘરેણાંની માંગણી કરી, કારણ પોતાની પત્ની પાસે તેઓ માગી ચૂક્યા હતા. તેઓ આ મૂડીના કબજાનું મહત્ત્વ સમજતા હતા, તે છોડવાની મુશ્કેલી પણ જાણતા હતા. ભારતની સ્ત્રીઓને તેઓ ઊંચે લઈ જવા માગતા હતા, જગાડવા માગતા હતા. જીવનમાં મહત્ત્વના કાર્યમાં જોડીને દેશના ઇતિહાસમાં તેમને માનવંતુ સ્થાન આપવા માગતા હતા. ગાંધીમાં જે તળની પાકી સમજ હતી તેથી તેઓ જાણતા હતા કે આઝાદીના આંદોલનની લડાઈમાં સ્ત્રીઓને કેવી રીતે જોડવી. ટાગોરે સ્પષ્ટપણે લખ્યું છે કે :

''The Kreutzer Sonataના લેખક (લિયો ટોલ્સ્ટોય)ની માફક જ ગાંધી પણ કામાવેગથી ડરતા હતા. પણ ઉત્કટ અનુરાગના સ્રોત તરીકે સ્ત્રીને ગણીને તેના પ્રત્યે તેઓ ઘૃણા ધરાવતા ન હતા. તેથી વિપરીતપણે સ્ત્રી સાથે તેઓ સ્નેહ અને કુમાશથી વર્તતા જે બંને ઉમદા લક્ષણો સ્ત્રીના વ્યક્તિત્વમાં સ્વભાવગત હોય છે. આ બાબતનો એક પુરાવો એ છે કે તેમના સર્વોત્તમ, વફાદાર કાર્યકરોના સમૂહમાં ઘણી સ્ત્રીઓ પણ હતી.''

(ફાધર વાલેસ લિખિત અને નવજીવન પ્રકાશિત અંગ્રેજી પુસ્તક Gandhi – The alternative to violenceના એક પ્રકરણનો અનુવાદ)

પુસ્તકો મળ્યાં છે

શ્રી શ્રીમા આનંદમયી, લે. કાર્તિકેય અ. ભટ્ટ પ્ર. પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ, ફોન : ૦૨૨-૨૨૮૧૪૦૫૯, કિંમત : રૂ. ૨૦, પૃષ્ઠ : ૬૨

શ્રી શ્રીમા આનંદમયીના જીવન, કાર્ય અને ઉપદેશ વિશે આ નાની પુસ્તિકા સહુએ વાંચવા જેવી છે. શ્રીમાના અદ્‌ભુત – અનુભૂત – અનોખા વ્યક્તિત્વને આ નાની પુસ્તિકામાં આસ્વાદ્ય રીતે નિરૂપવામાં આવ્યું છે. પંડિત ગોપીનાથ કવિરાજે કહેલું : 'શ્રીમાની અજ્ઞાન અવસ્થા ક્યારેય રહી નથી. શ્રીમાનું જીવન પ્રાકૃતિક કાર્યકારણ નિયમોને અધીન નથી અને તેમનું દેહધારણ કરવું પૂર્વજન્મના કર્મફળ ભોગવવા અર્થે નથી'

અનહદ બાની-૨, લે. સુભાષ ભટ્ટ, પ્રા. ઇમેજ પબ્લિકેશન્સ પ્રા. લિ., ફોન : ૦૭૯-૨૬૫૬૦૫૦૪, કિંમત રૂ. ૧૦૦, પૃષ્ઠ : ૯૨, ડબલ ક્રાઉન સાઇઝ.

લેખક ઝેન, સૂફી, તંત્રમાર્ગ આદિના ઊંડા અભ્યાસી છે. નવનીત – સમર્પણમાં છેલ્લા દાયકાથી પ્રથમ પાન પર આવતી જીવનને પ્રકાશિત કરી શકનાર આ બાનીનો આ બીજો ભાગ છે. સુંદર – હૃદયસ્પર્શી પ્રસંગો અને તેમાંથી નીતરતો ભાવબોધ પ્રસન્નકર છે.

તેજલીંપ્યો તુલસીક્યારો : કસ્તૂરબા

નિર્ઝરી મહેતા

"ધાર્યા કરતાં મને ઘણી મોટી ખોટ પડી છે."[૧]
(બાની વિદાય પછીથી લૉર્ડ વેવલ પરના પત્રમાં)
ગાંધીજી – "તે મારો અભિન્ન હિસ્સો બની ગઈ હતી. તેના જવાથી હું અધૂરો થઈ ગયો છું." – ગાંધીજી

કસ્તૂરબા ગાંધી – ભારત દેશનાં સહુ માટે 'બા.' બાપુ અને બાની જન્મસાલ એક જ વર્ષમાં. બંનેની સાર્ધશતાબ્દી-૧૫૦મી જન્મજયંતી-૨૦૧૯માં. બાના નિર્વાણને ૭૫ વર્ષ થયાં.

'હિંદ છોડો' આંદોલન વખતે ભારતના માનવરત્નોની જેલ બનવાને કારણે આગાખાન મહેલ વિશ્વવિખ્યાત બન્યો. પૂનામાં તે સ્થળની મુલાકાત વખતે તેના વિશાળ પ્રાંગણમાં બે સ્મૃતિસ્મારક પાસે પહોંચ્યાં – તે હતા બે તુલસીક્યારા ! સાવ સાદા છતાં ખૂબ ગરવા જણાતા એ બંને તુલસીક્યારામાંથી અનોખું તેજ – અનોખી આભા ફૂટતી જણાઈ.

ગાંધીજી – મો. ક. ગાંધી – વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધના ભારતને મળેલું દૈવનું વરદાન જાણે હતા. એ સાથે કહેવાનું મન થાય છે કે કસ્તૂરબા પત્ની સ્વરૂપે અને મહાદેવભાઈ દેસાઈ પુત્રવત્ સાથી સ્વરૂપે બાપુને વિધિએ આપેલ ભેટ સમાન હતાં.

પોરબંદરના કબા ગાંધીના દીકરા મોહનની તે જમાના પ્રમાણે ઘોડિયામાંથી સગાઈ થઈ. એક પછી એક એમ ત્રણ કન્યાઓ બાળવયમાં મરણ પામી. પછી તેમની જ શેરીની કસ્તૂર સાથે ૭ વર્ષની વયે સગાઈ થઈ જે સંબંધ આજીવન ટક્યો. ગાંધીજીનાં માતા-પિતાનું નામ તો સહુકોઈ જાણે છે. પણ કસ્તૂરબાનાં માતાપિતા કોણ ? બહુ ઓછાને ખબર હશે. ગોકુળદાસ અને વ્રજકુંવરબા કાપડિયાનું એ સંતાન. પિતા તેમની કન્યા સમજણી થાય પછી લગ્ન કરવા માગતા હતા, એટલે તેમનાં લગ્ન ચૌદ વર્ષની વયે થયાં.

લબરમૂછિયા, કિશોરાવસ્થાના ઉધમાતની અસરવાળા, આસક્ત પતિની સાથે જીવન શરૂ કરનાર કસ્તૂર છેલ્લા શ્વાસ લે છે : જગત જેને મહાનવિભૂતિ ગણતું હતું તેવા અસાધારણ માનવીની ગરવી જીવનસાથી, અર્ધાંગિની તરીકે ! મહામાનવની ઊંચાઈની મજલમાં તેમની અર્ધાંગિનીએ કેટકેટલા પલટા, વળાંક, ચઢાણ, ઊબડ-ખાબડ રાહના હડદોલા, પગમાં પડતાં છાલાં અનુભવ્યાં હશે ! કિશોર પત્નીને મંદિર કે સગેવહાલે પૂછ્યા વગર જવા પર અકળાતો–વહેમાતો કિશોર–જીવનયાત્રાના અંતિમ ચરણ સુધી પહોંચતામાં આખા ભારતના પારાવાર લોકોને વર્ષોનાં વર્ષો સુધી કંઈ કેટલી પ્રજાલક્ષી આંદોલન – પ્રવૃત્તિમાં દોરતો મોહનદાસ–બાપુ – ગાંધીજી તરીકે વિશ્વવંદ્ય બની રહે છે ! આવું જીવન કોના ભાગ્યમાં હોય ! કસ્તૂર એવું ભાગ્ય લખાવીને આવી હતી.

ગાંધીજી તો નિંભાડો હતા – માટીનાં પાત્રોને પકવીને પાક્કાં કરનારા ! જે જે વ્યક્તિની 'માટી'માં એ નિંભાડામાં તપવાનું કૌવત હોય, ગજું હોય તે લોકો નીવડી આવ્યા. બાના વ્યક્તિત્વની 'માટી' (સત્ત્વ) પણ એ પ્રકારની હતી. મહાત્મા – મહામાનવ બનવા ભણી ગતિ કરી રહેલ એ પતિને ફૂટતી નવી નવી કૂંપળ, શાખ, વડવાઈ બધાની જ પહેલી ફૂટ – પહેલા લીલા ટશિયાને બાએ પહેલવહેલો જાણ્યો હતો. જીવનમાં તે અંગેના ફેરફાર, પરિવર્તનની ઝપટ, લહેર, વંટોળ, જે કહો તેમાંથી સૌપ્રથમ તે જ પસાર થયાં છે. કસ્તૂરબા તે જીરવા ગયાં, ગાંધીજીની Support System – બની શક્યાં તે બાપુ માટે તો ખરી જ પણ પૂરા દેશ માટે બહુ મોટી વાત હતી એમ કહી શકાય.

બા વિશે વાત થાય ત્યારે તેઓ સાચા અર્થમાં બાપુનાં અર્ધાંગિની હતાં, બાપુનો પડછાયો બની

જીવ્યાં, બાપુમાં ઓગળી ગયાં હતાં એમ કહીને સંતોષ પામીએ છીએ આપણે ! પણ, દુનિયા ચકિત થઈ જાય એ રીતે વિકસેલ વિભૂતિ સાથેની જીવનમજલમાં કસ્તૂરબાના જીવનના તાણાવાણાનો અસામાન્ય વણાટ મારે અહીં આલેખવો છે. એ તેજલિંપ્યો વણાટ.... દેશને મળેલ મોંઘી મિરાંત છે.

પોરબંદરની કિશોરી નવવધૂ કસ્તૂર. તે સમયે થતાં બાળલગ્નો જેવું જ એનું લગ્ન ! કાચી સમજનો કિશોર પતિ ! કુટુંબ – પરિવારના માળખા પ્રમાણે નવી વહુએ ગોઠવાઈને જીવવાનું. કિશોર પતિ – થોડો વહેમાય, ખાસ્સી આસક્તિ ને થોડી જોહુકમી ! પત્ની પોતાના કહ્યામાં રહે એમ માનતો પતિ પત્નીને ટોકે, પૂછાપૂછ કરે. આ કિશોરવધૂ ય કંઈ 'ભોળી' ન હતી. વહેવાર, મર્યાદા પ્રમાણે જે કરાય તે કરે ! આમે તે પતિથી છ મહિના મોટી હતી. એ વયે છોકરી એ વયના છોકરા કરતાં વધુ પરિપક્વ હોય છે. આમ જુઓ તો એ સમયના મોટા ભાગનાં ભારતીય લગ્નો આને મળતાં જ. પછીથી વય વધતાં ગજા પ્રમાણે ભણે... નોકરી કે કામધંધે વળગે. બચ્ચાં-કચ્ચાં થાય. સંતાનો ય નાને પરણે – ભણે. એમ સમાજવહેણની સ્થિતિ – ગતિ રહે. પણ આ યુગલને માટે કંઈક અલગ જ નિર્માણ નિયતિએ નિર્મ્યું હતું.

કિશોર મોહનના પિતા તે મૅટ્રિક થાય તે પહેલાં અવસાન પામેલ. પિતાનું નામ રહે તેવા ભણતર વિશે વિચારતાં મોહનને એ સમયના વાતાવરણની હવામાં હતું તે વિલાયત બેરિસ્ટર થવા માટે જવાનું સૂચન આવ્યું. કિશોર મોહન આમ પણ જે કંઈ સામે આવે તેમાંથી જે ગ્રાહ્ય હોય તે અપનાવવું જ એવી તત્પરતાવાળો હતો. અંધારાના ડર સામે કામ કરનારી રંભાએ કહ્યું તે રામનામ દિલમાં વસાવ્યું; એક પત્નીત્વના આદર્શે આકર્ષાયા, શ્રવણ નાટક જોઈ પિતૃભક્તિમાં રત થયા, સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર નાટક જોયા પછી સત્યપ્રેમ જાગ્યો તેમનામાં. વિશેષ જીવનસત્ત્વ ધરાવતું કંઈ પણ હોય તેમને ઊંડેથી સ્પર્શી જતું. વ્યક્તિત્વના એ રંગનો દોર, મૅટ્રિક થયા પછી વિલાયત ભણવા જવાની મહત્ત્વાકાંક્ષાની પતંગનો દોર બન્યો. આમથી તેમથી મદદ, માર્ગદર્શન લઈ, અચકાટ અનુભવતાં માની ઇચ્છા પ્રમાણેની (જગવિખ્યાત) ત્રણ પ્રતિજ્ઞા લઈ મોહન ગાંધી તો ઊપડ્યો વિલાયત ! ને અહીં કુમળી વયે એક સંતાન ગુમાવ્યા પછી હરિલાલની માતા બનેલ કસ્તૂર ગાંધીકુટુંબ વચ્ચે રહી. એને ભાગે આવ્યો પતિવિયોગ. ચારેક વર્ષે પતિ બૅરિસ્ટર બની સ્વદેશ પાછો ફરે છે. ત્યાંના નિવાસ સમયમાં થોડા યૌવનસહજ ઉધમાત પછીથી, માની પ્રતિજ્ઞાનું બખ્તર કસીને વીંટતા, તેનામાં ભવિષ્યમાં આકાશગામી બનનાર વ્યક્તિત્વની ઉડાનના રનવે પરની દોડની આરંભિક હલચલ અનુભવતો મોહન ગાંધી સ્વદેશમાં વ્યવસાયિક જીવનની પા પા પગલી માંડે છે. વિલાયતવાસનાં વર્ષો કિશોરીમાંથી યુવતી અને માતા બનેલી કસ્તૂર કેટલું જાણી શકી હશે ? પતિના વ્યવસાયમાં ગોઠવાવાની Teething trouble – પ્રયાસો વચ્ચે કસ્તૂર બીજા પુત્રની મા બને છે. વિદેશ જઈ આવેલ, કુટુંબના ભાવિનું 'આશાકિરણ' એવા દીકરાને પસંદ એવી જીવનરીતિની થોડીક બાબતો ઘરમાં ઉમેરાય છે. ભારતમાં હજી પતિ વ્યવસાયિક ક્ષેત્રે ડગમગ હતો. તે વખતે દ. આ.ના ધંધાર્થી વ્યાપારીઓના એક કેસ માટે પતિને એક વર્ષ માટે દ. આફ્રિકા બોલાવાય છે. મોહનદાસ ગાંધી દ. આ. જવાનું નક્કી કરે છે.

૨૩ વર્ષની ઉંમરે પતિ પાછો વિદેશ જાય છે. કસ્તૂર માટે – હવે બે પુત્રોની માતા – પતિનો ફરીથી વિયોગ ! એક વર્ષ માટે ગયેલ પતિ ત્યાંની હિંદીકોમને માટે અપમાનજનક રાજકીય ગતિવિધિ જોઈ બધાના આગ્રહથી રોકાઈ જાય છે. કસ્તૂરનો પતિવિયોગ બીજાં ત્રણ વરસ લંબાય છે.

દ. આ.નાં આ ત્રણ વર્ષ બૅરિસ્ટર મોહન ગાંધી માટે જ માત્ર નહીં, દ. આ.ની હિંદવી કોમ અને તે પછીથી ભારતીય પ્રજાની થનારી કાયાપલટના ગાનની પહેલ પહેલી થાપ સમાન હતાં. ત્યારબાદ પણ બૅરિસ્ટર ગાંધીની હાજરી દ. આ.ની હિંદુસ્તાની કોમની લડત માટે જરૂરી જણાતાં તે કુટુંબને સાથે લઈ આવવા ભારત આવે છે. આ વખતે પાછો આવેલ પતિ કસ્તૂર

માટે એકદમ અલગ હતો. એકદમ મજબૂત પાંખ-પગ સાથે લાંબી ઉડાન ભરવા તત્પર પંખી સમાન તે હતો. તેની કેટલીય વાતો – પ્રવૃત્તિથી તે આભી બનતી રહેતી. અલબત્ત, 'પતિ'નું પતિપણુંય પ્રગટ થયા કરતું એમ તો ! મોહનદાસે દ. આ.ની પરિસ્થિતિ, પ્રવૃત્તિ, પ્રશ્ન ભારતના લોકોને સમજાવવા લેખ વગેરે લખ્યા.

આખરે આ પ્રેમાળ, સંનિષ્ઠ પતિ-ગૃહસ્થ સ્ટીમરમાં કુટુંબને લઈને ઊપડે છે. સાથે ભત્રીજા પણ હતા. તેને માટે કુટુંબ એટલે 'બૃહદ કુટુંબ' હતું. લાંબી દરિયાઈ મુસાફરી પછી સ્ટીમર દ. આ.ના ડરબન બંદરે નાંગરે છે. વિદેશમાં રહેલ પતિએ પત્નીને પારસી ઢબની સાડી-મોજડી, બાળકોને કોટપેન્ટ-બૂટથી સજ્જ કર્યાં છે. થયું એવું કે ભારતમાં બૅરિસ્ટર મોહને કરેલી લેખ વગેરેની પ્રવૃત્તિની અમુક લોકોએ ખોટી રીતની રજૂઆત દ. આ.માં કરી. એ રજૂઆતને કારણે ત્યાંના ઘણા ગોરા રોષે ભરાયા હતા. સ્ટીમરના બધા મુસાફરો ઊતરી ગયા. પણ કસ્તૂર – બાળકોને ઊતરવા ન મળ્યું. બીજે દિવસ અંધારે માંડ ઊતરવા મળ્યું. સહુને રુસ્તમજીને ઘેર રાખ્યાં. સવારે ઊઠ્યા ત્યાં ઘર નીચે 'ગાંધીને મારો'ની બૂમો મારતા લોકોનાં ટોળાં ! આ બનાવની વિગતો તો ઘણી જાણીતી છે. પતિના આટઆટલા વિયોગ પછી પરદેશમાં એકલપંડે સંસાર શરૂ કરવા જતી એ વધૂના મનની આ બધા ઝમેલામાં શી હાલત થઈ હશે ? કેટલી ફફડી હશે ?

અહીંથી મોહનદાસ ગાંધી અને કસ્તૂર ગાંધીનાં જીવન સંગ સંગ ચાલવાનાં છે. એ જીવન સામાન્ય દંપતીનું હોય તેવું ન હતું જવાનું. ગાંધીજીના જીવનમાં હવે પછી જે રંગછટા, કલાપ, ઘુમાવ આવવાના હતા તે અન્ય કોઈના જીવનમાં જડવાં મુશ્કેલ ! તેમનો જીવન અભિગમ, જીવનશૈલી વિશેના આગ્રહો, શરીરશ્રમ, ખોરાક, પોશાક, ચિકિત્સા પદ્ધતિ, કેળવણી, રાજકીય આંદોલન, સમાજસુધારણા, આધ્યાત્મિક-વૈચારિક ઉડાન, હરિજન પ્રવૃત્તિ, ખાદી પ્રવૃત્તિ એમ મહાનદ સમાન જીવનવહેણ વહેવાનું હતું તે સર્વમાં કસ્તૂરબા હોય જ. એ સમગ્ર જીવનયાત્રામાં કસ્તૂરબા પતિ સાથે સંવાદી લય સાથે જે અપાર તાલમેલભર્યો સાથ આપી ગયાં, તે દુનિયા જાણે છે.

આવા અનોખા માનવના જીવનસાથી તરીકે જીવતાં તેમણે શું અનુભવ્યું હશે તે વિશે ઘણું ઓછું જાણવા મળ્યું છે. આ વિરલ દંપતીના જીવનના ખાસ ખાસ પ્રસંગો વિશે ગાંધીજીની આત્મકથામાં બાપુના શબ્દોમાં થોડું-થોડું જાણવા મળે છે. બાકી આ નારી વિશે ખાસ કશું નથી કહેવાયું. વર્ષો પછી બાપુના-બાના પૌત્ર અરૂણ મણિલાલ ગાંધીએ 'The forgotten woman' પુસ્તક લખ્યું. તેનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો છે. હરિલાલ ગાંધીના પ્રપૌત્રી સોનલ પરીખે. પુસ્તક લખ્યું બાના પૌત્રે, અનુવાદ કર્યો. બાની પાંચમી પેઢીની દીકરીએ ! આ પણ વિશિષ્ટ યોગ જ ગણવો પડે !

દ. આફ્રિકામાં રાજકીય, સામાજિક જે કંઈ પ્રશ્ન આવે કસ્તૂરના પતિએ તેમાં સૌથી આગળ રહી ઝુકાવ્યું જ હોય. રસ્કિન કે ટૉલ્સ્ટૉયનું પુસ્તક વાંચે – વિચાર મનમાં ચોંટી જાય તો તે પ્રમાણે જીવનક્રમ ગોઠવે જ છૂટકો કરે ! બૅરિસ્ટર તરીકે ઉચ્ચ મધ્યમવર્ગનું જીવન જીવતા કસ્તૂરના પતિ જીવનરીતિમાં ધરમૂળથી પરિવર્તન લાવે છે. ફિનિક્સ - ટૉલ્સ્ટૉય ફાર્મમાં આશ્રમજીવન શરૂ થાય છે. જાતમહેનત, કેળવણીની આગવી તરાહ, પોતાનું વર્તમાનપત્ર – છાપખાનું જે આશ્રમવાસીઓ જ ચલાવે.

આ બધા ધરમૂળથી પલટો લેતા જીવનક્રમને બાએ કેવી રીતે પચાવ્યો હશે ? બાપુના વ્યક્તિત્વના નીતનવા ઊઘડતાં પડ, તેની જબરદસ્ત હલચલને કસ્તૂરબા જે સહજતાથી જીરવીને જીવી ગયાં, તેમાં ઓતપ્રોત થતાં ગયાં તે દોર દ. આ.થી શરૂ થયો. અને જીવનભર ચાલ્યો. અસામાન્ય વ્યક્તિત્વવાળા પતિને સ્ત્રીસહજ સૂઝથી તે સમજવા લાગ્યાં હતાં. જ્યારે જ્યારે જરૂર પડી ત્યારે પોતાના મનની પૂરી લગનથી, ઉત્કટ નિષ્ઠા અને દેશદાઝથી તેમણે તેમના આગવા નિર્ણય અને સમજણ બતાવ્યાં છે. આ વિશિષ્ટ યુગલના જીવનના વિશિષ્ટ બનાવો તો પાર વગરના છે. હું અહીં ઓછા જાણીતા એવા થોડાક બનાવો દ્વારા કસ્તૂરબા શું હતાં તે પ્રગટ કરવા માગું છું.

દ. આ.ની રહેણાકના લાંબાગાળામાં વચ્ચે એકાદ વર્ષ આ ગાંધીકુટુંબ ભારતમાં મુંબઈ ખાતે રહ્યું હતું. એ ગાળામાં પુત્ર મણિલાલ ટાઈફોઇડમાં સપડાયો. માંદગી ગંભીર થઈ ગઈ. પારસી ડૉક્ટરે પણ આશા મૂકી દીધી. ગાંધીજી છેલ્લે નિસર્ગોપચારની ચિકિત્સા પદ્ધતિ પ્રમાણે ભીનો ધાબળો પુત્રને સખત વીંટી દે છે અને ધક ધક થતા જીવે મૂંઝારામાં ઘર બહાર નીકળી પડે છે ત્યારે માતા-પત્ની કસ્તૂરના બોલ પાછળથી સંભળાય છે. આ શબ્દોમાં કસ્તૂરબા એ નાની ઉંમરે પણ કેટલાં ગરવાં, સમજણ ધરાવતાં હતાં તે જોઈએ :

‘‘યાદ રાખજો, ઈશ્વર જીવન આપે છે અને તે જ તેને લઈ પણ લે છે. તેના પર વિશ્વાસ રાખજો, ને તે જે કરે તે સ્વીકારી લેજો.’’[3]

સારવારના આ પ્રયોગથી મણિલાલ બચી જાય છે. આ પ્રસંગમાં પતિ મોહન અને પત્ની કસ્તૂર બંનેનાં ઊંડાણ ધરાવતા માનવની પહેચાન આપણને મળે છે.

તે પછી દ. આ.માં તેમની જરૂરત જણાતાં તેઓ પાછાં ત્યાં વસવાટ કરે છે. ગાંધીજી બાહરી પ્રવૃત્તિ વિશે જેટલા સતર્ક હતા તેટલા જ કુટુંબ વિશે પણ હતા. પુત્રોની કેળવણી વિશે તેમના વ્યસ્ત જીવનકર્મમાં પણ એમણે જે સમય-વ્યવસ્થા વિચારી તે જાણવા જેવી છે. તેમની બૅરિસ્ટરની ઑફિસ પાંચ માઈલ છેટે. દસ-બારના પુત્રોને જોડે લઈ જાય – ચાલતા. પાછા આવે ચાલતા. આ દરમિયાન પુત્રોની કેળવણીનો દોર ચાલે ! આવી રીતે જતાં એક દિવસ દસ વર્ષનો મણિલાલ ચશ્માં ભૂલી ગયો. શિસ્તના આગ્રહી પિતાએ ચશ્માં લેવા પાછો મોકલ્યો. દુભાયેલો પુત્ર ઘરે પહોંચ્યો. માતા કસ્તૂરબાએ તેને જમાડ્યો અને પછી સમજાવ્યો : – ‘‘તારા બાપુની સજા તને આકરી લાગશે. મારે પણ એક વાર એવું થયેલ (શૌચનું વાસણ ઉપાડવા બાબતનો બનાવ) પણ યાદ રાખજે તે સાચા છે, ભલા છે.’’ આ બનાવમાં પણ પત્ની અને માતાનો જે ઉચ્ચ કક્ષાનો યોગ છે તે મહામાનવની ઊર્ધ્વગતિને અનુરૂપ જીવનસાથી તેઓ હતાં તેનો આપણને અનુભવ કરાવે છે.

દ. આ.માં ગાંધીજી તેમના દામ્પત્યજીવનમાં એક અતિશય મહત્ત્વનો નિર્ણય લે છે. કલ્યાણલક્ષી જીવનધ્યેયમાં વધુ તીવ્રતાથી ઓતપ્રોત થઈ જવાની ઊંડી ઝંખનાવશ તેઓ ૩૫ વર્ષની ઉંમરે બ્રહ્મચર્યના પાલનની પ્રતિજ્ઞા લે છે. શ્રી અરુણ ગાંધી (પૌત્ર) તેમના પુસ્તકમાં ચર્ચે છે કે આ અંગે કસ્તૂરબાનું શું વલણ હતું તે ક્યારેય કોઈએ જાણ્યું નથી. એમ પણ બને કે લગ્નજીવન અંગેની પતિની આટલી મહત્ત્વની બાબતે કસ્તૂરબા એટલી સહજતાથી વળી ગયાં કે ‘સૂતર આવે ત્યમ’ તે જીવી ગયાં. ક્યારે ય કોઈને ય અસહજતા જણાઈ નથી. ગાંધીજીએ આત્મકથામાં જણાવ્યું છે તેમ બંને મિત્ર સમાન બન્યાં, એકબીજાના ‘બા-બાપુ’ થઈ ગયાં. સોક્રેટિસની પત્ની ઝેન્થીપિ તથા ટૉલ્સ્ટૉયની પત્ની સોફિયાનાં ઊખડેલાં મન વિશ્વપ્રસિદ્ધ છે. જ્યારે કસ્તૂરબા પતિની આ વિભાવના પચાવી ગયાં. એક વખતના પત્નીને ઘર બહાર કાઢી મૂકવા તૈયાર પતિને બા વઢી શકતાં, ટોકી શકતાં. ઘણું બધું બંને એકબીજા વિશે વગર કહ્યે સમજી જતાં.

દામ્પત્યજીવનમાં મધ્ય યુવાવયમાં બ્રહ્મચર્ય એકદમ વિરલ ઘટના – છોડ પર પુષ્પ ખીલે એવી સહજતાથી તેમના જીવનમાં મહોર્યું તેનું ખૂબ જ મોટું શ્રેય કસ્તૂરબાને જાય છે. બાપુ માટે બાના મોરચે પહાડ પરથી વહેતા પાણી જેવી અનાયાસ જણાતી અનુકૂળતા ઘણી બધી બાબત અંગે રહી છે એવું જણાય છે. બાપુનાં બાળકોની કેળવણી – ઉછેર, ખોરાક, સારવાર, જીવનપદ્ધતિ બધી બાબતમાં હૃદયપૂર્વકનો, પરિપક્વ સહજ સ્વીકાર કસ્તૂરબાને પક્ષે હતો.

૧૯૧૫માં દ. આ.માં ત્યાંની કોમના નાગરિક અધિકારો માટેની લડત પૂરી થતાં ગાંધીપરિવાર ભારત પાછું ફરે છે. દ. આ.માં વિદાયમાનમાં પુષ્કળ ભેટ – નાણાં, ઘરેણાં મળે છે. દ. આ. જતી વખતે પત્ની-બાળકોને પારસી ઢબના પોશાકોની વરણાગી કરાવનાર પતિ દ. આ. છોડતી વેળા લોકસેવાના બદલામાં ફૂટી કોડી પણ ન લેવાનું નક્કી કરે છે ! કસ્તૂરબાને નાણાં જવા દો, ઘરેણાં માટે મન, હું નહીં પણ ‘મારી વહુઓ માટે’ રાખવાનું મન ! આખરે

જગવિખ્યાત 'સંસારી સંન્યાસી' થવાના રસ્તે ચાલી નીકળેલ પતિની ભાવના સમજી કસ્તૂર મન વાળી લે છે. કસ્તૂરબા કદી દબાઈને કોઈ વાતે સંમત ન થતાં. સમજણપૂર્વક તે સ્વીકારતાં. તેથી તો બાપુના રસ્તે કદમ મેળવી ચાલી શક્યાં.

ભારતમાં તો તેમની જીવનપ્રવૃત્તિનો પ્રવાહ વિશાળ પટ ધારે છે – ધીંગો બને છે. નાનામાં નાના માનવીની તકલીફ ઓછી થાય તે માટે જે કંઈ જરૂરી હોય તે બધા જ પ્રશ્નો હાથમાં લેવાના ગાંધીજીના પ્રયત્નોને કારણે ખૂબ બધી પ્રવૃત્તિઓ એમના જીવનપટમાં ઉમેરાતી ગઈ. બા પણ પતિના જીવનરંગમાં હૃદયથી ભળતાં. ચંપારણના નીલવરો સામેના આંદોલન વખતે ત્યાંની બહેનોની અસ્વચ્છતા, ગરીબી જોઈ તે સ્ત્રીસહજ ઉપાય શોધે છે. બહેનો વર્તુળ કરી ઊભી રહે અને એક જણ નહાય, કપડાં સૂકવી (માત્ર સાડી જ હોય !) પહેરે. એમ જ અક્ષરજ્ઞાન માટે પણ સ્ત્રીઓને સ્ત્રી હોવાથી તેમની પાસે ફાવે તે સમજી તે કામ પણ કર્યું. પૂરા જીવનકાળમાં આવી કંઈક બધી સૂઝભરી પ્રવૃત્તિ તેમણે કરી છે.

બાના ચાર પુત્રો. છેલ્લા પુત્રની પ્રસૂતિ તો દ. આ.માં ગાંધીજીએ જ કરાવેલ ! તેમાં મોટો પુત્ર હરિલાલ પિતાના વિકાસશીલ વ્યક્તિત્વની આભા જીરવી ન શક્યો. અસંતોષ અને જીવન મન ફાવે તે રીતે ગોઠવવા જતાં નિષ્ફળતા મળતી ગઈ. તેમાંથી તે વિમાર્ગે ચઢી ગયો. બાના મનને તે ઘણું વલોવતું. તેની પત્ની ગુલાબને પણ તેમણે વહાલની હૂંફ આપી હતી. 'મહાન' એવા પતિના વિલક્ષણ જીવનરંગ છતાં બીજા પુત્રોના જીવનમાં પણ તેમણે માતા તરીકે ભાગ ભજવ્યો હતો. આગાખાન મહેલમાં દારૂ પીને મળવા આવેલ હરિલાલને ધમકાવી શકવા જેવું કૌવત પણ એ 'મા'માં હતું.

ભારતની સ્વતંત્રતા ચળવળના વિવિધ તબક્કા દરમિયાન બાપુના નિર્ણય, બાપુના ઉપવાસ બધી વખતે બા ખૂબ આકુળવ્યાકુળ થતાં. પણ આંદોલનોમાં તેઓ બાપુની છાયા બનીને અને સ્વતંત્રપણે પણે ભાગ લેતાં છેલ્લે આગાખાન મહેલમાં પણ બાપુ સાથે જવું હોય તો જવાય એમ કહેવાયું પરંતુ બાપુ જેલ ગયા પછી 'હિંદ છોડો' લડતમાં બાપુને બદલે ભાષણ આપીને તે પકડાયાં. સરકારે તેમને પણ આગાખાન મહેલ-જેલમાં મોકલ્યાં !

આગાખાન મહેલમાં મહાદેવભાઈ અણધાર્યા ગયા. તે બાને બહુ વસમું પડ્યું હતું. મને ભગવાન કેમ ન લઈ ગયા – એમ તે જીવ બાળતાં. જિંદગીભર અનેકવિધ સ્થાન, પરિસ્થિતિ, પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલ આ દંપતી જીવનસંધ્યાએ બ્રિટિશ સરકારને કારણે એક મહેલ (જેલ)માં સાથે સમય ગાળતાં હતાં ! બાપુની ખાદી પ્રવૃત્તિ તેમના અંતરમનમાં ઊતરી ગઈ હતી. બાપુએ કાંતેલ સાડી તેમણે મનુબહેન ગાંધીને પોતાની 'અંતિમ વિદાય' વખતે પહેરાવવા આપી રાખી હતી. આગાખાન મહેલમાં બાપુ માટેનો ઉકાળેલ ગોળ પણ ખાદીના કપડાથી જ ગળાય તેનો આગ્રહ નાદુરસ્ત તબિયતે પણ તેઓ રાખતાં. આગાખાન મહેલના જેલવાસ દરમિયાન ૭૨ વર્ષનાં બાને જે નહીં ભણી શકેલ તે ભૂગોળ વગેરે ભણવાનું મન થયું. બાને ગીત ગમતાં એટલે બાપુએ વાચનમાળાની કવિતા રાગમાં બેસાડી હતી. સવારના બા અને બાપુ તે ગીતો સાથે ગાતાં ! શું અભિભૂત કરે તેવી અદ્‌ભુત એ પળો હશે ! આજ આટઆટલાં ઓડિયો-વીડિયો રેકોર્ડિંગ થતાં રહે છે. બા-બાપુની આ સંગીત બેઠકનાં દશ્યોનાં રેકોર્ડિંગ – વીડિયો થઈ શક્યા હોત તો ! એ સંવાદી દામ્પત્યના સંવાદી સૂરો કાલના પ્રવાહમાં વિલીન તો ન થઈ ગયા હોત !

બાપુના જીવનના અપાર વ્યાપ સાથે સંકળાયેલાં કસ્તૂરબાની તો પુષ્કળ વાતો હોય. પણ તેમના સમગ્ર વ્યક્તિત્વ વિશે વિચારીએ તો થાય કે બા તુલસી સમાન હતાં. તુલસી ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારિતાનું લીલવાયું પ્રતીક. બામાં તુલસીપત્ર જેવો લીલોછમ મઘમઘાટ અને નિરામય તમતમાટ કિશોરવયથી જ હતાં. દ. આ.માં બાપુ તેમને ઘરબહાર કાઢવા ગયા ત્યારે ય વ્યક્ત થયો હતો. ત્યાર બાદ બાપુનો પત્ની પ્રત્યેનો રવૈયો બદલાવાની શરૂઆત થઈ એમ કહી શકાય. આવી તો ઘણી ઘટના જાહેરજીવનમાં પરોવાઈ ગયા પછી પણ થતી રહેતી. જીવનના છેલ્લા સર્ગ –

આગાખાન મહેલમાં બા ભણતાં ત્યારે તેમને જાણવા મળ્યું કે સરકાર નોટ પણ આપે. બાએ નાની-બાળકીની જેમ બાપુ પાસે નોટબુક માટે મન કર્યું. બાપુ કંઈક અગત્યની વાતમાં હશે, તે પતિપણું ઉપર આવી ગયું – ''પહેલાં અક્ષર સરખા કરો !'' અત્યાર સુધી પાટીમાં લખતાં બાને ઓછું આવ્યું. મૂકી પાટી ત્યાં જ. મારે નથી ભણવું ! પછી બાપુને પોતાની ભૂલ સમજાઈ, નોટ આવી. પણ બાએ ન વાપરી. હા, એ નોટ બાપુ પાસે જીવનના અંત સુધી હતી – પોતાના પત્ની પ્રત્યેના ઉતાવળાપણાની ભૂલની યાદ રૂપે ! હા, પેલાં કાવ્યો તો એ જ ભાવરૂપ થઈ બંને ગાતાં રહ્યાં – 'એક બીજામાં મગન અમે બસ ગાયાં કરીએ !'[૪]

બાની મનની તીવ્ર ઇચ્છા કે તે બાપુના ખોળામાં છેલ્લો શ્વાસ લે. બાપુનીય એવી ઇચ્છા પણ દેશસેવાના યજ્ઞને સમર્પિત આ યુગલ પોતે જાતે જ નક્કી કરેલ દૈનિક ક્રમમાં તોડ-મરોડ – ફેરફાર પણ ન ઇચ્છે ! ૨૨ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૪ની એ સાંજે દેવદાસ સાથે બાની સારવાર અંગેની ચર્ચામાં બાપુને ચાલવા જવામાં મોડું થયું, ત્યાં બા બોલાવે છે બાપુને – સાદ આવ્યો. બાપુ ગયા, બાનું માથું ખોળામાં લીધું. બાપુના મોઢે બોલાતી રામધૂન વચ્ચે બાએ અંતિમ શ્વાસ મૂક્યો. – આને બાનું ઇચ્છામૃત્યુ જ તો કહેવાય ને ! આગાખાન મહેલમાં બાના મૃત્યુ પછી પલાંઠી વાળી બાપુ બેઠા છે તે તસવીર : વિષાદયોગના મૂર્તિમંત પ્રતીક જેવી એ વિષાદમુદ્રા અવિસ્મરણીય છે. આ મહા વિભૂતિના જીવનમાં બા શું હતાં તે આ તસવીર કહી જાય છે.

બાપુ તો સાચના આગ્રહી. બાની જીવનધ્યેયના પોતે જાતે આંકેલ સરહદની બહારની નાની સરખી ચૂક ન ચલાવે. જાહેરમાં ય ઠપકો આપે. આમે સામાન્ય દંપતીના ચાર દીવાલ વચ્ચેના સંબંધને બદલે આ દંપતી તો એવી દીવાલ ઢાળી દઈ દશે દિશા વચ્ચે આવી ઊભું હતું તો ! બાપુના જાતજાતના ખોરાક, રહેણાક, પોશાક વગેરેના પ્રયોગો ચાલે. એટલે ઘણા એમ માને કે બાપુ બા ઉપર જોહુકમી કરે છે, બાને બહુ સોરવાવું પડે છે ! એક વિખ્યાત અગ્રણીનાં પત્નીએ જાહેરમાં આ બાબત પત્ર લખેલ. બાએ તેનો જવાબ લખેલ જે બાપુએ જાહેર છપાવા ન દીધો. મહાદેવભાઈની ફાઇલમાંથી ઘણા વખત પછી તે મળ્યો. બાના શબ્દોમાં બાપુ તેમને માટે શું હતા તે એમાંથી જાણવા મળે છે.

– અ. સૌ. લીલાવતી,

''તમારો પત્ર મને બહુ ખૂંચ્યા કરે છે. તમારે ને મારે તો કોઈ દિવસ વાતચીત કરવાનો વખત નથી આવ્યો. તો તમે કેમ જાણ્યું કે મને ગાંધીજી બહુ દુઃખ આપે છે ?... મારા જેવો પતિ તો કોઈને દુનિયામાં પણ નહીં હોય. સત્યથી આખા જગતમાં પૂજાય છે...''

આજના સમયની બહુ ઉપયોગમાં લેવાતી એક સગવડ યાદ આવે છે. ઇલેક્ટ્રિક લાઇનના નહીં દેખાતા છતાં અનિવાર્ય એવા concealed વાયરિંગ જેવા સ્થાને બા બાપુના જીવનમાં હતાં. ભારતીય સંસ્કૃતિના તુલસીરોપ સમાવતા તુલસીક્યારા સમાન હતાં. તે લીલાંછમ હતાં. સાથે નિરામય તીખાશવાળાં હતાં. બાપુ જેવા મહાસત્ત્વના જીવનમાં જગતની સુખાકારીની ધખના હૃદયના ધબકાર જેમ સતત ધબક્યા કરતી હતી. તે ધબકાર જો અતિ તેજ ગતિ પકડે તો તો ભારે થાય ! આ ધખનાની અતિશયતાને સંયમિત રાખવાની તાકાત બાના તુલસી સમા વ્યક્તિત્વમાં હતી. બાપુ તો પંચવૃક્ષના સમુચ્ચય સમાન હતા. એમ કહેવાનું મન થઈ આવે છે :

'એવા રે મળેલા મનના મેળ...
એક રે ભૂમિમાં મહોર્યાં તુલસી ને પંચવૃક્ષ જી !'

બાના વ્યક્તિત્વની તુલસી સમાન લાક્ષણિકતાથી જ સમગ્ર જીવન દરમિયાન બાપુના વિચારોની તળે ઉપર કરી દેતી બદલાતી રુખ પ્રમાણે બા પોતાના જીવનને ગોઠવવાની સાથે પોતાના જીવનને પણ આગવો ઘાટ આપી શક્યાં.

કસ્તૂરબા : વૃક્ષ પર ચઢતી વેલ ન હતાં, તે તેજલિંપ્યો તુલસીક્યારો હતાં !

[સંદર્ભ ૧. બા : મહાત્માનાં અર્ધાંગિની, લે. અરુણ ગાંધી, અનુ. સોનલ પરીખ. ૨. અમારાં બા - લે. વનમાળા પરીખ, સુશીલા નૈયર, ૩. નિરંતર - કવિશ્રી હસિત બુચ.]

करुणा मुद्राय रविशंकराय नमो नमः ।

વિમલા ઠકાર સં. પ્રભા મરચંટ

૧૯૫૫થી એટલે કે લગભગ ૩૦ વર્ષો (૧૯૯૭) સુધી મહારાજની અને મારી વચ્ચે એક શબ્દાતીત નિગૂઢ સ્નેહસંબંધ રહ્યો. ૧૯૫૫ના જગન્નાથપુરી સંમેલનમાં જયપ્રકાશજીએ મને બોલાવીને કહ્યું કે વિમલબહેન, આવો. આમને મળો. આ ગુજરાતના દ્વિતીય ગાંધી છે. અમે મળ્યા. પ્રણામ કર્યા. આંખોથી ઝરતું અમૃત જોયું. શબ્દોમાં ઝરતો પ્રેમ જોયો. મુદ્રામાં છલકાતી કરુણા જોઈ. ગાંધીજી કરતાં અલગ મુદ્રા, તપસ્વીની મુદ્રા વિનોબાની જોઈ હતી, પરંતુ

करुणा मुद्राय रविशंकराय नमो नमः ।

અહીંથી તો માત્ર પ્રેમ અને કરુણા, જે સંતત્ત્વનું સત્ત્વ છે, તે જ જોયાં. એમના જેવું તપ તો હું સમજું છું કે છેલ્લાં સો વર્ષોમાં કોઈએ નહીં કર્યું હોય. પરંતુ તપની આંચ દૃષ્ટિ સુધી પહોંચી નહોતી. તપની ઉગ્રતા, ખબર નહીં, ક્યાં લાપત્તા થઈ હતી. કોઈ પક્ષી પોતાની પાંખમાં પોતાના શિશુને લઈ લે, બચ્ચાંને લઈ લે, તેવી જ રીતે તેમની આંખો કદાચ સમસ્ત માનવજાતિ માટે હતી કે આવે કોઈ ગુનેગાર, આવે કોઈ પાપી, આવે કોઈ દુર્જન, નવરાવી દઉં તેમને કરુણાના સાગરમાં અને પ્રેમના રસમાં – આવા હતા મહારાજ. તેમની ઉપસ્થિતિ માત્રથી ગુજરાત ઐશ્વર્યશાળી હતું.

મહાત્મા ગાંધીજી સિવાય આટલું આમૂલાગ્ર જીવન – પરિવર્તન સાધવાવાળી વિભૂતિ અમે જોઈ નથી. કોઈ ગામમાં રહેવાવાળા વ્યાસજી, આ રવિશંકર વ્યાસ ગાંધીજીને જઈને મળે છે, સંકોચાય છે, શરમાય છે, ક્યાં છુપાવે આટલી ઊંચી મોટી કાયાને પરંતુ સંકોચાઈને બેસે છે. અને કંઈ એક કામ તેમને સૂઝે છે, દેખાય છે અને બાપુ કહે છે તે કામ કરવા માટે ગામડે ગામડે ફરે છે. નાનકડી કોઈ એક પુસ્તિકા પહોંચાડવાનું કામ હોય, છપાવવાનું કામ હોય અને બીજી વાર મળ્યાં તો ગાંધીજીએ જોયું કે મારા શબ્દને મારાથી વધારે ઇજ્જતની સાથે ઉપાડવાવાળે છે, અને તે શબ્દો પર ન્યોચ્છાવાર થઈ જવાવાળી મારી દ્વિતીય પ્રતિકૃતિ અહીં ગુજરાતમાં છે. ગાંધીજીનો સંદેશો ગામેગામ પહોંચાડવા માટે ફરતાં રહ્યાં. ગુજરાતનું ભાગ્યે જ કોઈ ગામ હશે જ્યાં મહારાજની ચરણરજ ન પડી હોય. કોને પડી હતી વાહનની ? ઊઠ્યા - ચાલ્યા ૩૦ માઈલ, ૪૦ માઈલ, ૫૦ માઈલ - રાતના, દિવસના, તડકામાં, વરસાદમાં, ઠંડીમાં એક મુઠ્ઠી ખીચડી ક્યાંય પણ પોતાને હાથે પકાવી લીધી. ખાધી અને છુટ્ટા. હિમાલયની કંદરાઓમાં બેસીને વૈરાગ્યનો, આશ્રમમાં, મઠોમાં બેસીને તપસ્યા, વૈરાગ્યનો આડંબર કરવાવાળા સમજી નહીં શકે, જે તપ રવિશંકર મહારાજે હસતાં - હસતાં કર્યું છે. પોતે પોતાની જાતને લૂંટાવી દીધી.

અને પછી તે દિવ્યપર્વ આવ્યું. એના પર ''માણસાઈના દીવા'' મેઘાણીભાઈએ ગ્રંથ લખ્યો. બહારવટિયા વચ્ચે જે રીતે મહારાજ ફર્યા છે તે ચૈતન્ય મહાપ્રભુની યાદ અપાવે છે. જગાઈ મધાઈની વચ્ચે જઈને ઊભા રહેવાવાળા, નરાધમોની, દુષ્ટોની, ડાકુઓની વચ્ચે ઊભા થવાવાળા અને નવદ્વીપથી નીલાંચલ સુધી યાત્રા કરવાવાળા ચૈતન્ય મહાપ્રભુની યાદ આવે છે. જેને સ્વામીનારાયણના નામથી ઓળખવામાં આવે છે એ સ્વામીનારાયણ યાદ આવે છે. તેનાથી કોઈ ઓછી કક્ષા હું રવિશંકર મહારાજની નથી માનતી. જેને સમાજ અધઃપતિત માનતો હતો, નીચ માનતો હતો, બ્રિટિશ સરકારના ઑફિસરો પણ જેનાથી ડરતા હતા તેમની વચ્ચે મહારાજ ફર્યા. મહી

નદીનાં કોતરોની વચ્ચે ફરનાર દિવ્ય વિભૂતિ – ''તમે રાતના લૂંટો છો, ચાલો મારી સાથે દિવસે લૂંટવા માટે. હું પણ ગાંધીનો લૂંટારો છું.'' – કહેવાવાળા મહારાજને ગુજરાત ફરી નહીં જુએ.

રવિશંકર મહારાજનું જીવન ભક્તિયોગ પર લખેલું મહાકાવ્ય છે. મહાભાષ્ય છે. કર્મ પર લખાયેલું ભાષ્ય છે. સમર્પણ યોગ પર લખાયેલું ભાષ્ય છે. શું કહું ? આત્મ વિલોપનનું ભાષ્ય છે. અમે મહારાજના જીવનનાં જેટલાં પાસાં જોયાં છે એ કોહિનૂરનાં, તેના પર અમે મુગ્ધ છીએ.

જેમની સૂરત – શકલ જોઈને તમે લોકો ડરી જશો એવાની વચ્ચે તેઓના ઘરમાં જઈને, ઝાડની નીચે ખાટલો ઢાળીને બેઠા છે, ધાબળો પાથરીને બેઠા છે. મનુષ્યની ચેતનાને કેવળ પોતાના પ્રેમ અને કરુણાથી ભીંજવી દેવાવાળા હતા, બદલી દેવાવાળા હતા. એક એક ગુનેગારને માટે ૩૦-૩૦, ૪૦-૪૦ માઈલ ચાલીને જઈ રહ્યા છે. વડોદરા જઈ રહ્યા છે. ગાયકવાડ સરકારની પાસે જઈ રહ્યા છે. ઑફિસરોની પાસે અથવા નડિયાદ જઈ રહ્યા છે. જેમણે પોતાના માટે જીવી જ નથી જાણ્યું તે મહાપુરુષની વાત તમારી પાસે શું કરું ? સ્વાર્થમાં ગળાડૂબ આપણે બધા છીએ. તે સ્વાર્થ તેમને સ્પર્શ્યો જ નહીં.

આ પછી આવ્યું ભૂદાનનું પર્વ. પોતાની પાસે જમીનનો એક ટુકડો હતો. પોતાનાં ધર્મપત્નીને જઈને કહે કે એ જમીન ભૂદાનમાં આપવી છે. જો તમારી સંમતિ હોય તો આપીએ. તે વળી ક્યાં ના પાડવાની હતી ? એ તો એમના યજ્ઞમાં પોતાની મૂંગી રીતે સામેલ જ હતી. આટલો ટુકડો હશે તે જમીન પણ આપી દીધી. બાળકો માટે રાખવી છે, મારા પછી મારાં બાળકોનું શું થશે ? અરે, મારી સંસ્થાનું શું થશે ? લોકો તો એનો વિચાર કરે છે અને એ છોકરાઓની આંખ સામે તેઓએ તે લુટાવી દીધી. અને તેમની પત્ની પણ તેમાં સામેલ થઈ. પોતાની જમીનનો ટુકડો આપી દીધા પછી ભૂદાનની વાત સમજાવવા નીકળ્યા હતા.

તેમની સ્મૃતિ અજબ હતી અને ગજબની શૈલી હતી. તેઓની વાત પાંચ વર્ષનું નાનું છોકરું પણ સમજી શકે. હૃદયની ઋજુતા શૈલીની સરલતા બનીને વહેતી હતી. પુરીના સંમેલનમાં વિનોબાજીએ જ્યારે કહ્યું કે મહારાજ અધ્યક્ષતા કરશે અને મહારાજને બેસાડ્યા તથા સૂતરની માળાઓથી અલંકૃત કરાયા તો કહેવા લાગ્યા, ''હું તો અભણ છું. હું કંઈ જાણતો નથી. હું તો ગાંધી – વિનોબાની ચરણરજ છું.'' એમના ન જાણવામાં જે ઐશ્વર્ય હતું તે આપણા જાણવામાં પણ નથી. આપણે દરિદ્રી છીએ. તેઓ કહેતા, ''હું માટી હતો. માટીમાંથી બાપુએ માણસ બનાવ્યો અને આ માણસમાંથી વિનોબાજીએ સંત બનાવ્યો.''

ગાંધીના આંદોલનમાં મદદ કરવાવાળા, વિનોબાજીના આંદોલનોમાં મદદ કરવાવાળા, જયપ્રકાશજીના સાથી બન્યા. અનેક પાસાંઓ છે. મહારાજના જીવનમાં – જ્યાં દુ:ખ થયું. જ્યાં કષ્ટ થયું, તકલીફ થઈ, નદીઓમાં પૂર આવ્યું, ચાલ્યા મહારાજ. અકાળ પડ્યો છે. ખવરાવવાનું છે લોકોને, તો ચાલ્યા મહારાજ. ગામોની સેવા કરવાની છે, ચારો નથી, ચાલ્યા મહારાજ. બિહારમાં મુશ્કેલી ઊભી થઈ છે, ચાલ્યા મહારાજ તો આ પણ એક પર્વ હતું દાદાના જીવનમાં.

ગુજરાતમાં કોઈ સર્વોદય કાર્યકર નહીં હોય, કાર્યકર્તા નહીં હોય, પરિવાર નહીં હોય જેમના એ દાદા ન હતા. કાન્તા-હરવિલાસથી માંડીને નાનામાં નાના અદનાથી અદના કાર્યકર્તાને માટે એક વાત્સલ્ય ગંગા હતી. ત્યાં જવું, બેસવું ઘડીભર અને દાદાની નજરમાંથી વહેતી સ્નેહરકરુણામાં ન્હાઈને પાછા જવું એ કાર્યકર્તાઓનો ક્રમ હતો. તેઓની સાથે કેવો હાસ્યવિનોદ ચાલતો. સ્ત્રીઓની સભાઓમાં દાદાની અધ્યક્ષતામાં મેં કેટલાંયે પ્રવચન કર્યાં છે. કેવી દાદાની ભાષા ! કેવી સમજાવવાની શૈલી ! ગામની બહેનોને સમજાવતાં મને પચાસ મિનિટ લાગે અને દાદા પાંચ મિનિટમાં કહી દે. બહુ અદ્ભુત શૈલી ! જ્યાં જાય ત્યાં આતમ ગોઠડી માંડે. બસ બીજું કંઈ નહિ.

કોલેરા થયો અમદાવાદમાં, ગુજરાતમાં. મડદાં કોણ ઉઠાવશે ? ચાલ્યા મહારાજ. કોઈ કોમી રમખાણ છે. હિન્દુ – મુસલમાનોનું તોફાન છે. કોણ ગયું ?

મહારાજ ગયા છે અને જાદુ જેવી વિદ્યુતશક્તિ ફરી વળે છે. ગુજરાતમાં ખબર પડતી કે દાદા ગયા છે. હbs અભય છે. ચાલો હવે કંઈ નહીં થાય. પછી તે શબ ઉઠાવવાનું કામ હોય કે તોફાનના ક્ષેત્રમાં જવાનું કામ – દાદા ગયા છે. બસ આટલું પૂરતું હતું લોકો માટે. લાખો રૂપિયા તેમના એક એક શબ્દ ઉપર લોકોએ તેમનાં ચરણોમાં ધર્યા હતા.

ગુજરાતનું ગૌરવ અને ભારતનું ગૌરવ આ શબ્દ નહીં કહું. તે શબ્દો નાના પડે છે. તેઓ સર્વોદયદર્શનનું ગૌરવ હતા. તેઓના જવાથી અમારા એક સ્વજન ચાલ્યા ગયા. અને સદેહ સર્વોદય દર્શન ભારતની ભૂમિ પરથી ઊઠી ગયું. શીખવું હોય તો આટલું શીખો - જે વાત સમજમાં આવી તેનું તત્ક્ષણ, તત્કાળ આચરણ કરવાનું શીખો. જીવન પરિવર્તનનો કોઈ મહામંત્ર છે તો જે વાત સમજમાં આવી તેને જીવવાની તત્પરતા.

['બિરાદર', માર્ચ ૧૯૯૭]

પેજ ૪૭નું અનુસંધાન

મંચ તરફ લઈ ગયા. માંડ સભાને થાળે પાડી. ગાંધીજી ગદ્‌ગદ કંઠે માંડ-માંડ બોલવા લાગ્યા, 'આ જે થયું તે ઠીક થયું નથી. અસ્પૃશ્યતા સાથેનું સ્વરાજ મારા ખપનું નથી. સાર્વજનિક મેળા, બજાર, દુકાન, શાળા, ધર્મશાળા, મંદિર, કૂવા, આગગાડી, મોટર ને જાહેરસભા – જ્યાં બીજા હિંદુઓને જવાનો અધિકાર હોય ત્યાં અસ્પૃશ્યોને પણ અધિકાર છે જ.'

ભાષણના અંતે આગેવાનો માનપત્ર વાંચવા ઊભા થયા.

'એ તકલીફ ન લેશો. હું માનપત્ર સ્વીકારવાનો નથી.' ગાંધીજીએ હાથ જોડ્યા ત્યારે ચશ્માં પાછળ એમની આંખો ભીની હતી, તે કાંતિપ્રસાદે જોઈ લીધું.

પ્રવીણ ગઢવી (આઈ.એ.એસ.)
આસવલોક
૪૬૬/૨, સેક્ટર-૧
ગાયત્રીમંદિર પાછળ, ગાંધીનગર

અંધકારથી અજવાળા તરફ

[દુનિયા જ્યારે બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં ગ્રસ્ત હતી ત્યારે ચાર્લી ચેપ્લિને 'શ્રી ગ્રેટ ડિક્ટેટર' નામની ફિલ્મ બનાવી હતી. આ ફિલ્મમાં એક આખરી પ્રવચન મુકાયું છે તેનો થોડો અંશ]

હું સમ્રાટ બનવા ઇચ્છતો જ નથી. હું કોઈના પર હકૂમત ચલાવવા કે કોઈના પર ફતેહ મેળવવા ઇચ્છતો નથી... આપણે સૌ એકબીજાને મદદ કરવા ઇચ્છીએ છીએ. માનવ પ્રાણીઓનો આ સ્વભાવ છે. આપણે એકબીજાના સુખે જીવવા ઇચ્છીએ છીએ, દુઃખે નહીં. આપણે એકબીજાને ધિક્કારવા કે નારાજ કરવા ઇચ્છતા નથી. આ જગતમાં દરેકને માટે સ્થાન છે. ભલી પૃથ્વી સમૃદ્ધ છે અને દરેકને કંઈ ને કંઈ આપી છૂટે એમ છે.

જીવનનો માર્ગ મુક્ત અને રળિયામણો હોઈ શકે,, પણ આપણે રસ્તો ભૂલ્યા છીએ. લાલસાએ માણસોના આત્માઓને અભડાવ્યા છે. દુનિયાને તિરસ્કારની લાગણીથી ઘેરી લીધી છે. આપણને યાતના અને ખૂનરેજીની કવાયતમાં શામેલ કરી દીધા છે. આપણે ગતિનો વિકાસ કર્યો છે પણ આપણે તેમાં કેદ થઈ ગયા છીએ. યંત્રો જે ઘણું બધું આપે છે, એ યંત્રોએ આપણને ઇચ્છાઓના ગુલામ બનાવી દીધા છે. આપણા જ્ઞાને આપણને વાંકદેખા બનાવ્યા છે. આપણી હોશિયારીઓ આપણને કઠોર અને નિર્દય બનાવ્યા છે. આપણે વિચારીએ છીએ ઘણું પણ સંવેદના બહુ ઓછી અનુભવીએ છીએ. હોશિયારી કરતાં આપણને વધારે જરૂર કરુણા અને નમ્રતાની છે. સદ્‌ગુણો વગર જીવન હિંસક બની જશે અને આપણે બધું ગુમાવી બેસીશું....

નિરાશ થશો નહીં. આપણા ઉપર જે આફત આવી છે, તે પસાર થઈ જનારી લાલસાને કારણે આવી છે. જે માણસો માનવપ્રગતિથી ભય પામે છે તેમની કડવાશને કારણે આવી છે. માણસોમાં રહેલા ધિક્કાર ચાલ્યો જશે, સરમુખત્યારો મૃત્યુ પામશે અને જે સત્તા તેઓએ લોકો પાસેથી છીનવી લીધી છે તે લોકોને પાછાં મળશે અને જ્યાં સુધી માનવો બલિદાન આપતા રહેશે ત્યાં સુધી સ્વતંત્રતા કદી નાશ નહીં પામે.

– ચાર્લી ચેપ્લિન

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગાંધીજીનું પ્રદાન

ધીરેન્દ્ર મહેતા

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય, બન્નેમાં ગાંધીજીએ જીવંત સક્રિય રસ લીધો હતો. એમણે જોડણીકોશ તૈયાર કરાવ્યો હતો અને એના નિયમપાલન અર્થે ચુસ્ત આગ્રહ સેવ્યો હતો. પોતે પણ જોડણીવિચારણા કરી હતી. નરહરિ પરીખ આગળ એમણે એવો સંકલ્પ જાહેર કર્યો હતો કે 'મારે ગુજરાતી ભાષાનું કામ તો કરવું જ છે.' ગુજરાતી ભાષા માટે એમના મનમાં કેટલો ઊંડો અને પ્રગાઢ પ્રેમ હતો એનો ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં એમણે ઉચ્ચારેલા આ શબ્દો પરથી ખ્યાલ આવે છેઃ

> 'જેણે પોતાની ભાષાનો અનાદર કર્યો છે તે પોતાના દેશનું ભલું શું કરશે? ગુજરાતની મહાન પ્રજા કોઈ કાળે ગુજરાતી ભૂલી બીજી ભાષાનો અંગીકાર કરે એમ સ્વપ્ને પણ નથી સંભવતું.'

ગાંધીજી સાહિત્યકલા વિશે સમજ ધરાવતા હતા. અહિંસા, શોષણવિરોધ વગેરે વિશેની રચનાઓમાં જ્યાં કૃતકતા હતી તેને એ પારખી શક્યા હતા. કલાદૃષ્ટિએ નીવડેલી સાહિત્યકૃતિઓનો એમને પરિચય હતો. 'સરસ્વતીચંદ્ર', 'રાઈનો પર્વત', 'મહાભારત' જેવા સાહિત્યગ્રંથો વિશે એમણે આપેલા માર્મિક અભિપ્રાયો જાણીતા છે. મેઘાણીનાં બે કાવ્યો 'છેલ્લો કટોરો' અને 'છેલ્લી સલામ' વચ્ચે ઉચ્ચાવચતાનો વિવેક એ કરી શક્યા હતા. 'ઇંડિયન ઓપિનિયન'માં મણિલાલ નભુભાઈના જાણીતા કાવ્ય 'અમર આશા'નો આસ્વાદ કરાવતાં એમણે કાવ્યાસ્વાદની પદ્ધતિ સમજાવેલી છે. એ વિશે નિરંજન ભગતે કહેલું છે કે 'આ વિવરણની નીચે પોલ વાલેરીની સહી હોય તોપણ મને સહેજ પણ નવાઈ ન થાય.' મતલબ કે કાવ્ય પરત્વે એમની રસવૃત્તિ પણ ઘડાયેલી હતી.

અનુવાદનું એમનું ધોરણ પણ ઊંચું હતું. એક પીઢ લેખકે કરેલા અનુવાદને તરજૂમિયો કહીને એમણે રદ કર્યાનો કિસ્સો નોંધાયેલો છે. અનુવાદક તરીકે એમની પોતાની ક્ષમતા અસાધારણ હતી. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઈ.સ. ૧૯૨૦ના અધિવેશનમાં રવીન્દ્રનાથે આપેલા વક્તવ્યનો અનુવાદ વિદ્વાનોને અશક્ય લાગ્યો ત્યારે ગાંધીજીએ એ પડકાર ઝીલી લીધેલો.

પોતાનાં લખાણોમાં વચ્ચે વચ્ચે એ શિષ્ટ સાહિત્યકૃતિઓમાંથી અવતરણો ટાંકતા રહે છે એ એમની રુચિનાં પરિચાયક છે. એક સર્જકમાં અપેક્ષિત ઊંડી સંવેદનશીલતા અને વિસ્મયભાવ એમના લેખનમાં અનેક જગાએ જોવા મળે છે. આત્મકથા, નિબંધ, પત્ર, પત્રકારત્વ, એમ જુદા જુદા લેખનપ્રકારો એમણે ખેડેલા છે. એ સાહિત્ય સો કરતાં વધુ દળદાર ગ્રંથોમાં સચવાયેલું છે! આ ગ્રંથો એમ કહી જાય છે કે સર્જનાત્મક લેખન તરફ ગાંધીજી વળ્યા નહોતા પરંતુ 'દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ', 'આત્મકથા' અને 'હિંદ સ્વરાજ' જેવી કૃતિઓને જે બહોળો આદર પ્રાપ્ત થયેલો છે એમાં એ કૃતિઓના સાહિત્યગુણનો પણ ફાળો છે.

આ બયાન રજૂ કરવાનો હેતુ એ સૂચવવાનો છે કે ગાંધીજીમાં સાહિત્યવિષયક સજ્જતા પૂરતા પ્રમાણમાં હતી.

આમ હોવા છતાં ગાંધીજીએ વ્યવહારમાં સાહિત્ય પાસે જે અપેક્ષાઓ સેવેલી હતી અને જે આગ્રહો રાખેલા હતા તે આત્યંતિક કોટિના હતા. એણે એમની પાસે કેટલીક વાર આંચકો આપે એવાં મંતવ્યો ઉચ્ચારાવ્યાં હતાં. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના બારમા અધિવેશનમાં એમણે કહ્યું હતું:

> 'નવલકથા વાંચવી એ તો રોગ છે... નવલકથાનું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં ન હોય તો ગુજરાતી રાંડીરાંડ નહીં રહે... આજે કોઈને પૂછીએ કે ગુજરાતી ભાષામાં છે શું તો કહેશે નવલકથાઓ જ છે. આપણું એ દળદર નવલકથાઓથી નથી

ધોવાવાનું.'

આમ બનવાનું કારણ એ હતું કે સાહિત્ય પરત્વે ગાંધીજીની અપેક્ષાઓ અને આગ્રહો એમનાં પોતાનાં હતાં. એમની વ્યાપક પ્રવૃત્તિને પોષક નીવડે એવો હેતુ એ ધરાવતા હતા. એમણે પોતે આની સ્પષ્ટતા દિલીપકુમાર રોય સાથેના વાર્તાલાપમાં કરેલી છેઃ

'પણ મેં તમને કહ્યું નહોતું કે કલાની આરાધના ન થવી જોઈએ. એવું હું કહી જ ન શકું. માણસની રુચિ, જાત, મિજાજ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. એટલું યાદ રાખો કે સમસ્ત માનવો પ્રત્યે તમારું કર્તવ્ય રહ્યું છે. વિશેષજ્ઞતામાં મને શ્રદ્ધા નથી. સાચી કલા સૌને રસ આપે.'

વિશેષજ્ઞતામાં અવિશ્વાસ એ વિવાદ છેડે એવી બાબત છે તેમ ગાંધીજી દ્વારા થયેલી અતિવ્યાપ્તિઓ પણ એમની સાથે સમ્મત થતાં રોકે એમ છે. દિલીપકુમાર રોય પરના એક પત્રમાં એમણે જણાવ્યું છે:

'જીવન સૌ કલાથી અદકું છે. હું તો માનું છું કે જેણે ઉત્તમ જીવી જાણ્યું તે જ ખરો કલાકાર. ઉત્તમ જીવનના પૃષ્ઠતલ વિના કલા શી રીતે ચીતરી શકાય? કલાની કિંમત જીવનને ઉન્નત બનાવવામાં રહેલી છે. જીવન જ કલા છે. કલા જીવનની દાસી છે; અને તેની સેવા કરવાનું જ તેનું કાર્ય છે. એ અર્થમાં કલાને હું માનું છું. કદર કરું છું. કલા વિશ્વ પ્રત્યે જાગ્રત હોવી જોઈએ, કલા જીવન પ્રત્યે જાગ્રત હોવી જોઈએ.'

ગાંધીજીના ત્રાજવે સાહિત્યતત્ત્વનું પલ્લું આમ ભારે નથી, આમ છતાં ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે બે-અઢી દાયકા જેટલો સમય ગાંધીયુગ તરીકે ઓળખાયો એ સાહિત્યના ઇતિહાસની એક વિલક્ષણ ઘટના છે. એને ગાંધીજીની સાહિત્યિક પ્રતિભાના પ્રભાવ લેખે તો જોઈ શકાય એમ નથી એટલે એમ જ કહેવું જોઈશે કે એ ગુજરાતી સાહિત્ય પરના ગાંધીજીના પરોક્ષ પ્રભાવનું પરિણામ છે અને આ પ્રભાવ એ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગાંધીજીનું મુખ્ય પ્રદાન છે.

ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાથી ભારત પાછા આવ્યા એ વખતે ગોખલેએ એમને કાર્યનો આરંભ કરતાં પહેલાં દેશાટન કરવા સૂચવ્યું હતું. એ ભ્રમણથી એમને દેશની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવ્યો હતો અને એમાંથી જ તેમને આપકર્તવ્ય સૂઝી રહ્યું હતું. એમાં એમની સચ્ચાઈ અને માનવજાત પ્રત્યેની નિસબત રહેલી હતી. એમનું લક્ષ્ય સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ નહિ પરંતુ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ હતું. એ ક્યારે સિદ્ધ થાય? દેશવાસીઓમાં આત્મગૌરવ જાગે, એ સ્વાશ્રયી બને, સમાજના છેલ્લામાં છેલ્લા મનુષ્યનો ઉદય થાય ત્યારે. આને સત્યરૂપે પ્રમાણીને એનો આગ્રહ રાખવામાં આવે, એને માટે સ્વદેશીનું વલણ કેળવવામાં આવે એવું એ ઇચ્છતા હતા. આ આખા કાર્યક્રમના મૂળમાં માનવપ્રેમ અને કરુણા રહેલાં હતાં, જે અહિંસારૂપે મૂર્ત થતાં હતાં. એક તો આ માનવજીવનને માટે સર્વાશ્લેષી ઘટના હતી; બીજું, આ ઘટનાએ પ્રચંડ આંદોલનનું રૂપ લઈને પ્રજામાનસનો કબજો લીધો હતો. સાહિત્યકારની ચેતનાને સહેજે સ્પર્શી જાય એવી આ સ્થિતિ હતી, કહો કે એમાં સાહિત્યનું બુનિયાદી તત્ત્વ રહેલું હતું.

સુન્દરમ્‌ની સોનેટત્રયી 'ત્રિમૂર્તિ'માં ગાંધીજીના વ્યાપક કરુણાભાવને આ શબ્દોમાં અભિવ્યક્તિ મળી છે:

'બન્યાં ગાંધીરૂપે પ્રગટ ધરતીનાં રુદન સૌ.'

આ કરુણાભાવ ગાંધીજીને બુદ્ધ અને ઇશુની જોડાજોડ મૂકી આપતો હતો, તે એટલી હદે કે સુન્દરમ્‌ના એક અન્ય કાવ્ય 'બુદ્ધનાં ચક્ષુ'માં ગાંધીજીનો દેખીતો ઉલ્લેખ ન હોવા છતાં જાણે કે એમનો સંકેત એમાં રચાઈ રહે છે, તો ઈસુના એક જીવનપ્રસંગને વર્ણવતી નિરંજન ભગતની આ પંક્તિ સાંભળો -

'જેણે પાપ કર્યું ના એકે, તે પથ્થર પહેલો ફેંકે.'

આ પંક્તિઓ આપણા ચિત્તમાં તરત ગાંધીજીનું સ્મરણ ઝબકાવે છે. આત્મખોજ, એમાંથી ઉદ્ભવતી નમ્રતા અને ક્ષમાવૃત્તિ, આવા સદ્‌ગુણો પ્રત્યે ગાંધીજીએ આપણને સભાન કર્યા. સુન્દરમ્‌ની આ પંક્તિ એવો બોધ સંભળાવે છેઃ

'હણો ના પાપીને દ્વિગુણ બનશે પાપ જગનાં,
લડો પાપો સામે અડગ દિલના ગુપ્ત બળથી.'

[આવતા અંકે પૂરું]

સુભાષચંદ્ર બોઝ અને ગાંધીજી

(નાટ્ય પ્રસ્તુતિ)

સુજાતા ચૌધરી, અનુ. ઉષા વીરમગામી

ન્યાયાલય વિસ્તારના મોટા હૉલમાં બંને પક્ષના વકીલો પોતાની ફાઈલો સાથે બેઠા છે. ક્યારેક-ક્યારેક ડાયરીને આમ-તેમ ફેરવે છે. પ્રેક્ષક ગેલેરી ખીચોખીચ ભરેલી છે. જજ મહોદયા આવતાં જ બધા ઊભા થઈ જાય છે. જજ મહોદયાના બેઠા પછી નેપથ્યમાંથી અવાજ આવે છે – આપ સૌને ખ્યાલ છે એ પ્રમાણે આ ન્યાયાલયમાં એક અનોખા ખટલાની કાર્યવાહી ચાલે છે. આ પહેલાં કોઈ ન્યાયાલયમાં ન આવ્યો હોય એવો ખટલો. આપણા દેશના રાષ્ટ્રપિતા પર ગંભીર આરોપ લાગ્યા છે. વર્તમાનમાં ઇતિહાસ ભણાવનારની સંખ્યા ઘટતી જાય છે પરંતુ ઐતિહાસિક પાસા પર મોં-માથા વગરની ટીકા કરનારની સંખ્યા વધતી જાય છે. ગઈ કાલે જ એક આરોપના ખટલાનો ઉકેલ આવ્યો છે અને આજે ફરી બીજા આરોપ પર કાર્યવાહી શરૂ થવાની છે.

(પ્રેક્ષક ગેલેરીમાં ગણગણાટ થાય છે – આજે વળી શો આરોપ છે ?)

(જજ મહોદયા ગંભીર મુદ્રામાં ચુપચાપ બેઠાં હતાં તે ટટ્ટાર બેસીને કહે છે.)

જજ – કૃપા કરીને શાંતિ રાખો. ખટલાની કાર્યવાહી શરૂ કરવામાં આવે.

ફરિયાદી વકીલ – એક વાત સાફ કરી દઉં, હું ગાંધીજીનું ખૂબ સન્માન કરું છું. આજે હું જે આરોપ મૂકવાનો છું તે સંપૂર્ણ સાચો છે. સુભાષચંદ્ર બોઝ પૂરી બહુમતીથી જીતીને કૉંગ્રેસના પ્રમુખ બન્યા હોવા છતાં ગાંધીજીએ કૉંગ્રેસના પ્રમુખ પદ પરથી તેમને હટાવ્યા હતા. સુભાષચંદ્ર બોઝ ઘણા લાયક નેતા હતા. બહુ મોટા દેશભક્ત હતા. જો તેઓ કૉંગ્રેસના પ્રમુખપદે રહ્યા હોત તો આપણો દેશ વહેલો આઝાદ થયો હોત !

પ્રતિપક્ષના વકીલ – મહોદયા, મારા વિદ્વાન મિત્રને એ વાતની જાણકારી ક્યાંથી મળી કે મહાત્મા ગાંધીએ સુભાષચંદ્ર બોઝને કૉંગ્રેસના પ્રમુખ પદથી હટાવ્યા ?

ફરિયાદી વકીલ – હટાવ્યા કે હટવા માટે મજબૂર કર્યા, મહોદયા બંનેનો એક જ અર્થ છે.

પ્રતિપક્ષના વકીલ – આપને એ વાતની જાણકારી ક્યાંથી મળી કે મહાત્મા ગાંધીએ સુભાષચંદ્ર બોઝને મજબૂર કર્યા ?

ફરિયાદી વકીલ – મહોદયા, તેનું લેખિત પ્રમાણ છે. ગાંધીજીએ સુભાષચંદ્ર બોઝ ફરીવાર ચૂંટાયા પછી પોતે જ કહ્યું કે સીતારમૈયાની હાર મારી હાર છે. મહોદયા, સીતારમૈયા સુભાષચંદ્ર બોઝના કૉંગ્રેસ પ્રમુખ પદની ચૂંટણીના હરીફ હતા.

(ફરિયાદી વકીલ જજ મહોદયાને લેખિત પ્રમાણપત્ર સોંપે છે.)

પ્રતિપક્ષના વકીલ – હું મારા વકીલમિત્રની એ વાત સાથે સહમત છું કે મહાત્મા ગાંધીએ એવું વક્તવ્ય આપ્યું હતું કે સીતારમૈયાની હાર મારી હાર છે.

ફરિયાદી વકીલ – મહાશયા, હકીકતમાં તો ગાંધીજી ઇચ્છતા જ નહોતા કે સુભાષચંદ્ર બોઝ કૉંગ્રેસના પ્રમુખ બને.

પ્રતિપક્ષના વકીલ – ઓબ્જેકશન મહોદયા, મારી સંમતિ ગાંધીજીના ઉપરોક્ત વક્તવ્ય માટે હતી. પરંતુ મારા વકીલ મિત્ર તો મહાત્મા ગાંધીના મનની વાત જાણવાનો દાવો કરવા માંડ્યા !

મહોદયા, સાચી વાત બીજી જ છે. ૧૯૩૬માં સુભાષચંદ્ર બોઝ વિયેનામાં હતા. ત્યાં તેઓ સારવાર કરાવી રહ્યા હતા. વિયેના તેમના સૌથી વધુ ગમતા સ્થળમાંનું એક હતું. ૧૯૩૬માં કમલા નહેરુના મૃત્યુ સમયે તેઓ જવાહરલાલ નહેરુ સાથે ઊભા હતા. તેનો

ફોટોગ્રાફ પણ છે.

(પ્રતિપક્ષના વકીલ જજ મહોદયાને ફોટો આપે છે.)

ફરિયાદી વકીલ – મહોદયા, આ ફોટા સાથે આ આરોપને શો સંબંધ ?

પ્રતિપક્ષના વકીલ – સંબંધ છે મહોદયા, ૧૯૩૬માં સુભાષચંદ્ર બોઝ વિયેના પ્રવાસમાં હતા. ૧૯૩૬માં જ જ્યારે જવાહરલાલ નહેરુ કોંગ્રેસ પ્રમુખ બન્યા છે એવી ખબર મળતાં જ તેઓ ભારત આવવા રવાના થયા. પરંતુ ભારત પહોંચતાં જ એમને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. નહેરુએ પોતાના પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાં સુભાષચંદ્ર બોઝની ગિરફતારીને ઘણી પ્રાથમિકતા આપી. તેમણે કહ્યું કે – શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝની ગિરફતારી એ એક સિદ્ધાંતનું રૂપ ધારણ કરી લીધું છે અને આ સંબંધમાં વિશેષ કામ કરવાની જરૂર છે.

(પ્રતિપક્ષના વકીલ તે ભાષણની નકલ જજ મહોદયાને આપે છે.)

મહોદયા, મહેરબાની કરીને નોંધ કરો કે ૧૯૩૬માં સુભાષચંદ્ર બોઝ કોંગ્રેસ કારોબારીના સભ્ય પણ નહોતા, પરંતુ કોંગ્રેસ પ્રમુખ જવાહરલાલ નહેરુએ તેમને કોંગ્રેસ કારોબારીના અભિન્ન અંગ બનાવી દીધા. મહોદયા, ૧૯૩૬માં જ્યારે સુભાષચંદ્ર બોઝ સ્વાસ્થ્ય મેળવવા માટે કેટલાક દિવસ ડેલહાઉસીમાં હતા ત્યારે મહાત્મા ગાંધીએ એમની માનસપુત્રી મીરાબહેનને એમની પાસે મોકલ્યાં હતાં અને પોતે પણ સુભાષચંદ્ર બોઝની સારવારથી લઈને ખાવા-પીવા સુધી બધામાં ખૂબ રસ લેતાં હતાં. કેટલાક દિવસ પછી સુભાષચંદ્ર બોઝ ફરી વિયેના જતા રહ્યા. આ વાતની સાબિતી માટે હું આ પત્ર ન્યાયાલયને બતાવવા ઇચ્છું છું.

(પ્રતિપક્ષના વકીલ જજ મહોદયને એક પત્ર આપે છે.)

પ્રિય સુભાષ,

તમે જે પૂછપરછ કરી હતી તેનો જવાબ મેં તારથી મોકલ્યો હતો, આશા છે કે મળી ગયો હશે. ૧૨ વર્ષ પછી મને તાવ આવી ગયો, એટલા માટે જ આપના પ્રશ્નોનો જવાબ આપવામાં મોડું થયું.

(૧) સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ હું ચા કે કૉફી કશાને જરૂરી નથી માનતો, ઊલટું એનાથી વધારે નુકસાન જ થાય છે. જો ચા હલકા સૂકા ઘાસના રંગની બનેલી હોય અને કૉફીમાં દૂધની માત્રા વિશેષ હોય, અથવા એક કે બે ચમચી કૉફી જ હોય તો ચા અને કૉફીથી નુકસાન ન પણ થાય.

(૨) સ્વસ્થ ગાયના સાફ આંચળમાંથી કાઢેલું તાજું દૂધ ઉકાળ્યા કે ગરમ કર્યા વગર કાચું જ પીવામાં આવે તો તે સર્વશ્રેષ્ઠ ખોરાક બને છે. તે પછી ગરમ કરેલા દૂધને હું શ્રેષ્ઠ માનું છું. કેટલાક લોકો માટે મોળું દહીં ઉત્તમ હોય છે. દહીંના માધ્યમથી ખટાશ મળી જાય છે અને આ રીતે ફળોની જરૂરિયાત પણ રહેતી નથી.

(૩) પાંદડાંવાળી ભાજીઓનો ઉપયોગ સલાડની જેમ કરવામાં આવે તો ચોક્કસ વધારે સારું થશે. આમ તો દરેક પ્રકારનાં પાંદડાં કાચાં ખવાતાં નથી. પાંદડાંવાળી શાકભાજી સિવાય ડુંગળી, છાલ સાથેનાં મૂળા, કુમળાં પરવળ, કોબી, ફ્લાવર, ગાજર ગુણકારી છે. બટેટા અને જમીનની અંદર થનારી બીજી સ્ટાર્ચવાળી ચીજોનો ઉપયોગ ઓછો કરવો જોઈએ.

(૪) સારી પાચનશક્તિ માટે ખજૂર બહુ સારો આહાર છે. તે ઘણી સરળતાથી પચે છે. હું પેટ ભરીને તે લઈ શકું છું પણ બધા માટે એ સંભવ નથી. બાકીના લોકો કિસમિસ અને મોટી દ્રાક્ષ (મુનક્કા) લઈ શકે છે.

(૫) પશ્ચિમમાં લસણ અને ડુંગળીના પ્રયોગ પર ઘણું જોર આપવામાં આવે છે. હું લોહીના દબાણ માટે નિયમિત કાચું લસણ લઉં છું. તે સર્વોત્તમ વિષનાશક ઔષધિ છે. રોગીઓને પણ લસણના ઉપયોગની સલાહ આપવામાં આવે છે.

મારા મતે આ બંને વસ્તુઓ વિરુદ્ધ લોકોના પૂર્વગ્રહનું કારણ તેની ગંધ છે. જોકે તે જ તેનું સારતત્ત્વ છે. આ પૂર્વગ્રહ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના ઉદયની સાથે પેદા થયો હશે.

ફરિયાદી વકીલ – મહોદયા, મારા નિષ્ણાત મિત્ર

વગર કારણે ન્યાયાલયનો કીમતી વખત મુદ્દાને ભટકાવીને બરબાર કરે છે.

પ્રતિપક્ષના વકીલ – મહોદયા, હું વિષયવસ્તુથી એક ક્ષણ માટે પણ ભટક્યો નથી. હું એક સીડી બતાવવા ઇચ્છું છું. આ સીડી મહાત્મા ગાંધીના સચિવ મહાદેવ દેસાઈના સુપુત્ર નારાયણ દેસાઈની છે. સીડીમાં નારાયણ દેસાઈ પોતાની આંખે દેખ્યો અહેવાલ કહેતા દેખાડાયા છે. ૧૯૩૬માં નહેરૂના અધ્યક્ષીય કાર્યકાળ પછીના પ્રમુખ કોણ તેના પર ચર્ચા થઈ રહી હતી. મહાત્મા ગાંધી સાથે પટેલ, નહેરુ, આઝાદ, રાજેન્દ્રપ્રસાદ વગેરે બેઠા હતા. મહાત્મા ગાંધીએ પોતાનો દૃષ્ટિકોણ મૂક્યો – 'સુભાષચંદ્ર બોઝને પ્રમુખ બનાવવામાં આવે એવો મારો મત છે.' મહાત્મા ગાંધીનો મત જાણતાં જ કૉંગ્રેસ કારોબારી સમિતિએ સર્વસંમતિથી સુભાષબાબુને પોતાના પ્રમુખ બનાવી લીધા. સુભાષચંદ્ર બોઝને વિયેનામાં આ વાતની ખબર પડી કે આપ કૉંગ્રેસના પ્રમુખપદે ચૂંટાયા છો, પછી તેઓ ભારત આવ્યા.

ફરિયાદી વકીલ – માનનીય, હું પહેલી વારના પ્રમુખપદની વાત નથી કરતો. હું બીજી વાર પ્રમુખ બન્યા પછીની વાત કરું છું. ગાંધીજીએ જ્યારે સુભાષચંદ્ર બોઝના વલણને પોતાનાથી વિરોધી માન્યું ત્યારે તેમણે સુભાષચંદ્ર બોઝને પ્રમુખપદથી હટી જવા મજબૂર કર્યા.

પ્રતિપક્ષના વકીલ – માનનીય, મહાત્મા ગાંધીએ પોતાના જીવનમાં કોઈની સાથેના મતભેદને મનભેદમાં બદલવા નથી દીધો.

મારા કાબેલ મિત્રને કદાચ ખબર નથી, સુભાષચંદ્ર બોઝ જ્યારે પહેલી વાર કૉંગ્રેસ પ્રમુખ પદ માટે ચૂંટાયા હતા, તે પહેલાંની વાત છે. ૧૯૩૩માં કૉંગ્રેસ અધિવેશનમાં સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે જ્યારે સવિનય કાનૂનભંગની સાથે-સાથે વિદેશી વસ્તુઓના બહિષ્કારનો નિર્ણય પણ લેવામાં આવ્યો હતો ત્યારે અંગ્રેજ સરકારનું દમનચક્ર વધી ગયું હતું. કસ્તૂરબા, મોતીલાલ નહેરુ, માલવીયજી સહિત અન્ય નેતાઓની ઝડપથી ગિરફ્તારી થઈ રહી હતી. કૉંગ્રેસનો ઉત્સાહ સર્વોચ્ચ શિખરે હતો. એ સમયે મહાત્મા ગાંધીએ સવિનય કાનૂનભંગને છ સપ્તાહ માટે સ્થગિત કરી દીધો અને ઉપવાસ કરવાનો ફેંસલો લીધો. સુભાષચંદ્ર બોઝ ક્ષુબ્ધ થઈ ગયા. એમણે પોતે જ લખ્યું છે – ''અચાનક મે મહિનામાં એક દિવસ લોકો આ સાંભળીને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા, કે મહાત્મા ગાંધીએ સવિનય કાનૂનભંગના આંદોલનને છ સપ્તાહ માટે સ્થગિત કરી દીધું છે અને ઉપવાસ પણ શું કામ ? ઉપવાસનો ઉદ્દેશ્ય હૃદય પરિવર્તન હતો, તે પણ અંગ્રેજ નોકરશાહીનું નહીં પરંતુ અછૂતોની દુર્દશા માટે જવાબદાર ભારતીયોનું.

માનનીયા, એ વખતે વિયેનામાં સુભાષચંદ્ર બોઝ અને વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ બંનેએ મળીને એક જાહેરનામું બહાર પાડ્યું. જેમાં લખ્યું હતું – ''મહાત્માજીના આ નિર્ણયે પાછલા તેર વર્ષોના કામ અને કુરબાનીઓ પર પાણી ફેરવી દીધું. આને કારણે સવિનય કાનૂન ભંગ આંદોલન અને મહાત્માજીના નેતૃત્વની અસફળતાની ખબર પડી જાય છે.''

(પ્રતિપક્ષના વકીલ લેખિત દસ્તાવેજ જજ મહોદયને સોંપે છે.)

માનનીયા, એ જુદી વાત છે કે આ જાહેરનામાનો ભારતમાં કોઈ પ્રભાવ પડ્યો નહીં. સુભાષચંદ્ર બોઝે પોતે જ લખ્યું છે કે મહાત્માજીના સ્વાસ્થ્યની જનતાને એ સમયે એટલી ચિંતા હતી કે આ ઘોષણાપત્રનો કોઈ પ્રભાવ ન પડ્યો. એટલું જ નહીં, મારા મિત્રોએ પણ એમ જ વિચાર્યું કે ઉપવાસના સમયે મહાત્માજીની ટીકા કરવી દયાહીનતા છે.

(પ્રતિપક્ષના વકીલ સુભાષચંદ્ર બોઝના લેખિત જાહેરનામાને જજ મહોદયાને સોંપે છે.)

ફરિયાદી વકીલ – મહોદયા, મને સમજાતું નથી કે આ કાગળની થોકડીનો આ ખટલા સાથે શું સંબંધ છે ? સુભાષચંદ્ર બોઝને ગાંધીજી સાથે મતૈક્ય નહોતું તે અલગ મુદ્દો છે.

પ્રતિપક્ષના વકીલ – માનનીયા, એ વાત જ મારે કહેવી છે કે સુભાષચંદ્ર બોઝને મહાત્મા ગાંધી સાથે મતૈક્ય નહોતું. એટલું જ નહીં, તેઓ તેમની વિરુદ્ધમાં

જાહેરનામું પણ બહાર પાડી ચૂક્યા હતા. તેમ છતાં પણ ૧૯૩૮માં ગુજરાતના હરિપુરા કૉંગ્રેસ સંમેલનમાં મહાત્મા ગાંધીએ સુભાષચંદ્ર બોઝને કૉંગ્રેસ પ્રમુખ બનાવવા માટે પહેલ કરી. માનનીયા, એવી વ્યક્તિ પર આવો આરોપ કેમ મૂકી શકાય જે પોતાના વિરોધમાં જાહેરનામું બહાર પાડ્યા પછી પણ સુભાષચંદ્ર બોઝને પ્રમુખ પદ પર ચૂંટી કાઢે છે ! મહાત્મા ગાંધીની દૃષ્ટિએ રાષ્ટ્રકાર્યમાં પોતાના વ્યક્તિગત વિરોધનું કોઈ મહત્ત્વ નહોતું.

૧૯મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૮ના અધિવેશનમાં સરદાર વલ્લભભાઈના વક્તવ્ય પછી મહાત્મા ગાંધીએ સરદાર પટેલને લખ્યું હતું – ''તમારું ભાષણ બહુ ગરમ હતું અને તમને તમારી ભૂલ લાગી હોય તો તમે સુભાષની વિશેષ અનુમતિ લઈને મંચ પર જઈને તેમનાં આંસુ લૂછજો અને તેમને હસાવજો.'' 'જેવા સાથે તેવા' એવો વ્યવહાર આપણે કરતા નથી.''

મહોદયા, આ લેખિત દસ્તાવેજ જોઈને ન્યાયાલય મહાત્મા ગાંધીના મનોભાવને સમજી શકે છે કે તેઓ સુભાષચંદ્ર બોઝની ભાવનાઓનો કેટલો ખ્યાલ રાખે છે.

ફરિયાદી વકીલ – જ્યારે સુભાષચંદ્ર બોઝ સાથે વિરોધ જ નહોતો તો સીતારમૈયાની હાર ગાંધીજીની હાર કેવી રીતે બની ગઈ ? મારા કાબિલ મિત્ર આ વાતનો જવાબ આપે.

પ્રતિપક્ષના વકીલ – મેં વ્યક્તિગત વિરોધની વાત કરી, નીતિઓનો વિરોધ જુદી જ વાત છે. મહોદયા, સુભાષચંદ્ર બોઝ જ્યારે પહેલી વાર પ્રમુખ બન્યા ત્યારે પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાં એમણે કહ્યું હતું.

[લેખિત દસ્તાવેજ પ્રસ્તુત છે.]

''ભારત મહાત્મા ગાંધીને ખોવા નથી ઇચ્છતું. ખાસ કરીને એવા સમયે જ્યારે લોકોમાં એકતા સ્થાપિત કરવા માટે તેમની જરૂર છે. શું યુદ્ધની કટુતા અને ઘૃણાથી બચાવવા માટે આપણે એમને ઇચ્છીએ છીએ ? નહીં – નહીં. મનુષ્ય માત્રના હિત માટે આપણે તેમને ઇચ્છીએ છીએ.''

ફરિયાદી વકીલ – માનનીયા, મહાત્મા ગાંધીની મહાનતા પર કોણ આંગળી ચીંધે છે ? સુભાષચંદ્ર બોઝને પ્રમુખ પદથી હટાવવાની વાત થઈ રહી છે. મારા નિષ્ણાત મિત્ર એ વાતનો જવાબ આપે કે 'સીતારમૈયાની હાર ગાંધીની હાર છે'નો શો જવાબ છે ?

પ્રતિપક્ષના વકીલ – માનવીયા, મૂળ મુદ્દા પર આવું છું. મહાત્મા ગાંધીના નેતૃત્વમાં કૉંગ્રેસ એક અહિંસક સંસ્થાની માફક કામ કરી રહી હતી પરંતુ સુભાષ બોઝનું કહેવાનું હતું કે કૉંગ્રેસે પોતાની કાયા પલટ કરવી જોઈએ અને જો પૂરી કૉંગ્રેસ ન બદલે તો તેની અંદર ઉગ્રમતના લોકોની એક નવી પાર્ટી બનવી જોઈએ.

(આનો લેખિત દસ્તાવેજ છે.)

સુભાષચંદ્ર બોઝની કાર્યનીતિ આ તરફ ઝૂકવા માંડી. માનનીયા, આ વાત અહિંસાવાદી નીતિઓના સમર્થક કૉંગ્રેસીઓને ખટકવા માંડી, અને સુભાષચંદ્ર બોઝના બીજા કાર્યકાળ માટે પૂરી સહમતી ન બની શકી. મહોદયા, બીજું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થઈ ગયું હતું. સુભાષચંદ્ર બોઝ સમજતા હતા કે દુશ્મનની કમજોરીનો લાભ ઉઠાવવાનો આ જ અવસર છે અને આ કામ તેઓ કૉંગ્રેસના પ્રમુખપદ પર રહીને જ કરી શકે તેમ હતા. માનનીયા, અહિંસાવાદીઓ માટે પણ પોતાના વિચારો, પોતાના સિદ્ધાંતોને કારણે એ કરવું મુશ્કેલ હતું કે ત્રીસ વર્ષની મહેનતથી ઊભી થયેલી અહિંસાવાદી કૉંગ્રેસને ચૂપચાપ હિંસાને રસ્તે કેમ ચાલવા દેવાય ? આથી જ એક સીધા-સાદા અહિંસાવાદી વૈજ્ઞાનિક સીતારમૈયા ને, જેઓ આંધ્રપ્રદેશથી આવ્યા હતા તેમને સુભાષ બોઝના હરીફ તરીકે ઉતારવામાં આવ્યા. ચૂંટણીનું પરિણામ સુભાષ બોઝના પક્ષમાં આવ્યું. સીતારામૈયા હારી ગયા. સીતારમૈયાની હાર પછી મહાત્મા ગાંધીએ વક્તવ્ય આપ્યું, ''હું સુભાષ બોઝના વિજયથી ખુશ છું. એમના સહયોગીઓ માટે એમણે કરેલી ટીકા ભલે અનુચિત અને અશોભનીય છે છતાં મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદે પોતાનું નામ પાછું લીધા પછી, ડૉક્ટર

પટ્ટાભિ સીતારમૈયા મારી સલાહથી જ ચૂંટણીના મેદાનમાંથી પાછા નહોતા હટ્યા. એટલે આ હાર એમનાથી અધિક મારી હાર છે. કેમ કે જો હું અહિંસા નીતિ અને સિદ્ધાંતોનું પ્રતિનિધિત્વ ન કરું તો હું કંઈ જ નથી. એટલે એ સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે કે હું જેનું સમર્થન કરું છું તે સિદ્ધાંતો અને નીતિઓને કૉંગ્રેસના પ્રતિનિધિઓ માન્ય કરતા નથી.

(પ્રતિપક્ષના વકીલ દસ્તાવેજ રજૂ કરે છે.)

ફરિયાદી વકીલ – આ વક્તવ્યમાં મહાત્મા ગાંધીની સ્વીકૃતિ છે છતાં મારા કાબિલ મિત્ર ગોળ ગોળ ઘુમાવીને ચક્કરમાં નાખે છે.

પ્રતિપક્ષના વકીલ – મહોદયા, આ વક્તવ્યથી એટલું જ સાબિત થાય છે કે મહાત્મા ગાંધીએ અહિંસા અને હિંસાની નીતિમાં અહિંસાની હાર માની, કેમ કે તેઓ અહિંસાના સિદ્ધાંતનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા હતા એટલા માટે અહિંસાની સાથે-સાથે તેમની પણ હાર થઈ છે એ તેમણે સ્વીકાર્યું, પરંતુ આથી સુભાષચંદ્ર બોઝને પ્રમુખ પદથી હટાવવાની વાત ક્યાં સિદ્ધ થાય છે ?

ફરિયાદી વકીલ – મહોદયા, સુભાષચંદ્ર બોઝને પ્રમુખ તરીકે કામ કરવામાં ખૂબ જ રોકટોક કરવામાં આવતી હતી. કાર્ય સમિતિ તેમના કામમાં વિઘ્ન નાખ્યા કરતી હતી.

પ્રતિપક્ષના વકીલ – માનનીયા, કાર્ય સમિતિથી સુભાષ બોઝ પરેશાન હતા. આ મામલામાં મહાત્મા ગાંધીનું લેખિત બયાન છે – સુભાષ બાબુ આ વખતે એ લોકોની કૃપાના સહારે પ્રમુખ બન્યા નથી, જેમને તેઓ દક્ષિણપંથી કહે છે. પરંતુ ચૂંટણીમાં જીતીને પ્રમુખ બન્યા છે. આથી તેઓ પોતાના સમાન વિચારવાળી કાર્ય સમિતિ ચૂંટી શકે છે અને કોઈ પણ બાધા કે અડચણ વગર પોતાનો કાર્યક્રમ અમલમાં લાવી શકે છે. સુભાષબાબુ દેશના દુશ્મન તો છે નહીં. તેમણે દેશ માટે કષ્ટો ઉઠાવ્યાં છે. તેમના મતે તેમનો કાર્યક્રમ અને નીતિ બંને અગત્યનાં છે.

(પ્રતિપક્ષના વકીલ લેખિત બયાન જજ મહોદયાને આપે છે.)

ફરિયાદી વકીલ – માનનીયા, સુભાષચંદ્ર બોઝ પણ 'સીતારમૈયાની હાર મારી હાર' વક્તવ્ય પછી ખૂબ દુઃખી હતા. એ પછી એમનું વક્તવ્ય આવ્યું હતું જેની લેખિત સાબિતી રજૂ કરું છું 'મને એ જોઈને ખૂબ દુઃખ થયું છે કે મહાત્મા ગાંધીએ આને પોતાનો નિજી પરાજય માન્યો છે. આ મુદ્દા પર હું વિનમ્રતાથી કહેવા ઇચ્છીશ કે મતદાતાઓને મહાત્મા ગાંધીના પક્ષ કે વિપક્ષમાં મત આપવાનું કહેવાયું જ નહોતું માટે પરિણામ એમને પ્રભાવિત કરતું નથી. ઉમેદવારના વ્યક્તિત્વનો કેટલીક હદ સુધી પ્રભાવ પડ્યો હશે.'

પ્રતિપક્ષના વકીલ ..... મહોદયા, સુભાષચંદ્ર બોઝના વક્તવ્યથી સ્પષ્ટ છે કે મહાત્મા ગાંધી કે એમના કોઈ પણ અનુયાયી એ કોઈ પણ પ્રતિનિધિને સુભાષચંદ્ર બોઝ કે સીતા રમૈયાના પક્ષમાં મત આપવા માટે કહ્યું નહોતું, મહોદાય, હકીકતમાં તો મતભેદ પ્રમુખ પદ માટે નહોતો તેમજ વ્યક્તિ વિશેષ માટે પણ નહોતો. આ મતભેદ હતો સિદ્ધાંત અને નીતિઓનો, હિંસા અને અહિંસાનો.

ફરિયાદી વકીલ – સુભાષ બોઝની વાત હજુ પૂરી થઈ નથી, એમણે આગળ લખ્યું છે – 'મારી એ કોશિશ હંમેશાં રહેશે કે હું મહાત્મા ગાંધીનો વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરી શકું, અને આ કોશિશ હું ફક્ત એટલા માટે કરીશ કે હું બીજા લોકોનો વિશ્વાસ જીતી શકું, પરંતુ ભારતના સૌથી મહાન વ્યક્તિનો વિશ્વાસ ન જીતી શકું, તો એ મારા માટે સૌથી વધુ દુઃખની વાત બને.'

(ફરિયાદી વકીલ લેખિત દસ્તાવેજ રજૂ કરે છે.)

મહોદયા, સુભાષચંદ્ર બોઝ ગાંધીજીને મહાનતમ વ્યક્તિ માનતા હતા તે છતાં ગાંધીજીએ કાર્યસમિતિનાં કાર્યોમાં બાધા નાખવાની કોશિશ કરી.

પ્રતિપક્ષના વકીલ – હું એ જ વાત આરોપકર્તાને કહેવા ઇચ્છું છું કે આ પ્રકારના આરોપ ફક્ત મહાત્મા ગાંધી પ્રત્યે જ અપરાધ નથી, પરંતુ સુભાષચંદ્ર બોઝ પ્રત્યે પણ અપરાધ છે. સુભાષચંદ્ર બોઝ જે વ્યક્તિને મહાન વ્યક્તિ માનતા હતા. શું તેઓ વિઘ્ન નાખનાર વ્યક્તિને વિશ્વની મહાનતમ માનવશ્રેણીમાં રાખી શકત ? માનનીયા, જ્યારે વસ્તુસ્થિતિ આનાથી

બિલકુલ જુદી છે. આપ આ લેખિત સાબિતી જોઈ શકો છો. આ પત્ર મહાત્મા ગાંધીએ સુભાષ બોઝને ૫મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૯ના રોજ લખ્યો હતો.

પ્રિય સુભાષ,

આશા છે કે તમને મારા અંગત પત્રો મળી ગયા હશે. મૌલાના સાહેબનો તાર મળ્યો છે જેમાં એ સૂચન છે કે તેઓ અને બીજા લોકો કાર્ય સમિતિથી અલગ થઈ જાય. મેં એમને જવાબ આપ્યો છે કે આથી તમને (સુભાષને) મૂંઝવણ થશે. હવે રાજેન્દ્રબાબુનો પત્ર આવ્યો છે તેમાં પણ એ જ સૂચન છે. તેમણે એ તર્ક દ્વારા સમર્થન કર્યું છે કે જો રાજીનામાં તમારા હાથમાં હશે તો એથી તમને મદદ જ મળશે. આનાથી તમે એક સ્થિર કાર્યસમિતિ ચૂંટી શકશો જે ભાવિ કાર્યક્રમ બનાવવામાં તમારી મદદ કરશે. રાજેન્દ્રબાબુનો તર્ક મને સાચો લાગે છે. મારી સમજણ પ્રમાણે જેને તમે દક્ષિણપન્થી માનો છો તેવા જૂના સાથીઓ કાર્યસમિતિમાં કામ નહીં કરે. આ જો તમારા માટે વધુ સગવડતાભર્યું હોય તો તેમનાં રાજીનામાં તમે અત્યારથી લઈ શકો છો. તમારે તમારો કાર્યક્રમ બનાવવા માટે સ્વતંત્ર રહેવું જોઈએ. એમનાથી અપાય તેટલું સમર્થન તમને આપે એવી આશા રાખવી જોઈએ અને જ્યાં તમારી સાથે સહમત નહીં હોય ત્યાં તમારા કામમાં અવરોધ નાખ્યા વગર તટસ્થ રહેશે.

(પ્રતિપક્ષના વકીલ જજને મહાત્મા ગાંધીનો પત્ર આપે છે.)

માનનીયા, મહાત્મા ગાંધીના આ પત્રથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે તેઓ સુભાષચંદ્ર બોઝને પોતાની કાર્યસમિતિ બનાવવામાં અને સ્વતંત્રરૂપથી કામ કરવામાં કેટલો સહયોગ આપતા હતા !

ફરિયાદી વકીલ – જ્યારે ૧૯૩૧માં ત્રિપુરી કૉંગ્રેસ સંમેલનમાં પન્ત પ્રસ્તાવ દ્વારા એ પ્રસ્તાવ પાસ કરાવવામાં આવ્યો કે મહાત્મા ગાંધી જ કૉંગ્રેસ અને દેશને વિજય તરફ લઈ જઈ શકે છે. સમિતિ પ્રમુખને એ વિનંતી કરે છે કે આગામી વર્ષ માટે ગાંધીજીની ઇચ્છા અનુસાર કાર્યસમિતિ ચૂંટાય. આ પ્રસ્તાવનું સમર્થન સુભાષચંદ્ર બોઝે પણ કર્યું હતું, તે છતાં મહાત્મા ગાંધીએ કાર્યસમિતિ બનાવવામાં સહકાર કેમ ન આપ્યો ?

પ્રતિપક્ષના વકીલ – મહોદયા, પહેલી વાત તો એ કે પ્રસ્તાવ મહાત્મા ગાંધીની જાણકારી વગર પાસ થયો હતો. બીજી વાત, આ પ્રકારના પ્રસ્તાવને મહાત્મા ગાંધી ખૂબ નાપસંદ કરતા હતા, જેમાં કોઈ પ્રમુખ ઉપર બીજાની ઇચ્છા જબરદસ્તીથી થોપવામાં આવે.

મહાત્મા ગાંધીએ સુભાષ બોઝને લખ્યું પણ ખરું – ''હું તમારા પર કોઈ કાર્યવાહી સમિતિ ન થોપી શકું અને થોપવા ઇચ્છું પણ નહીં. કદાચ એવી કોઈ કાર્યસમિતિ તમારા પર થોપવામાં આવે તો તમારે એ માટે તૈયાર પણ ન થવું જોઈએ.''

(પ્રતિપક્ષના વકીલે જજ મહોદયને પત્ર આપ્યો)

માનનીયા, મહાત્મા ગાંધીએ એટલો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે કે કૉંગ્રેસ, દેશની જનતા અને કૉંગ્રેસ પ્રમુખ સ્વતંત્રતાની લડાઈ હિંસાત્મક રીતે લડવા ઇચ્છે તો એ સ્પષ્ટતા સાથે લડે.

ફરિયાદી વકીલ – જ્યારે મહાત્મા ગાંધીએ આટલી છૂટ આપી જ હતી તો પછી સુભાષચંદ્ર બોઝ પોતાની કાર્યસમિતિ કેમ ન બનાવી શક્યા ? પટેલ કોના ઇશારે સુભાષચંદ્ર બોઝને અપ્રતિષ્ઠિત કરવાની કોશિશ કરતા હતા ? સુભાષચંદ્ર બોઝે લખ્યું છે કે પટેલ મહાત્મા ગાંધીના સૌથી મોટા ભક્ત હતા. શું આ વાક્યથી આખો વૃત્તાંત સ્પષ્ટ નથી થતો ?

(ફરિયાદી વકીલ લેખિત નોંધ જજ મહોદયને સોંપે છે.)

પ્રતિપક્ષના વકીલ – માનનીયા, આ આરોપના જવાબમાં એક પત્ર ન્યાયાલયમાં રજૂ કરવા ઇચ્છું છું. જે સુભાષચંદ્ર બોઝે જવાહરલાલ નહેરુને લખ્યો હતો – 'શું આપ એ વાતનો સ્વીકાર નથી કરતા કે ત્રિપુરીમાં પન્ત પ્રસ્તાવ પસાર કરવાનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય મહાત્મા ગાંધીને મારા વિરુદ્ધ કરવાનો હતો ! જોકે મહાત્મા ગાંધી અને મારી વચ્ચે કોઈ અવિશ્વાસ પેદા નથી થયો. જૂના યોદ્ધાઓ મારી સાથે ઝઘડવા ઇચ્છતા હતા તો સીધી રીતે મારી સામે કેમ ન આવ્યા ? તેઓ મહાત્મા ગાંધીને મારી સામે કેમ લાવ્યા ? બેશક આ

ચાલાકીભર્યું કાર્ય હતું. મારી પસંદગી દેશહિતમાં નથી એમ સરદાર પટેલનું જાહેર કરવું એ યોગ્ય હતું ? કૃપલાનીજીને મારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ મારા પર થોપવામાં આવ્યા, જેને કારણે કૉંગ્રેસ કમિટીના કાર્યાલયની દશા બગડી છે. સરદાર પટેલ ચતુરાઈથી આપની પાસે પણ કામ કઢાવી લે છે.'

(પ્રતિપક્ષના વકીલ લેખિત દસ્તાવેજ જજ મહોદયને આપે છે.)

ફરિયાદી વકીલ – માનનીયા, શું આ પત્રમાંથી કંઈ સમજાયું ? સરદાર પટેલ જો સુભાષચંદ્ર બોઝને પરેશાન કરતા હતા તો પટેલ કોના ભક્ત હતા ?

પ્રતિપક્ષના વકીલ – માનનીય સરદાર પટેલ મહાત્મા ગાંધીના ભક્ત હતા એ એક અલગ વાત છે. મારા કાબેલ મિત્ર ન્યાયાલયને જે સમજાવવાની કોશિશ કરી રહ્યા છે, સુભાષ બોઝ તેનાથી બિલકુલ ઊલટું સમજતા હતા. એટલા માટે તો મહાત્મા ગાંધીએ તેમને લખ્યું હતું, ''કોઈએ મને તમારા વિરુદ્ધ ઊભો નથી કર્યો. કદાચ તમે એમ માનતા હો કે જૂના લોકોમાંથી કોઈ વ્યક્તિગત રૂપે તમારું દુશ્મન છે તો તમારી ભૂલ છે.''

એટલું જ નહીં માનનીયા, જ્યારે કલકત્તા કૉંગ્રેસ અધિવેશનમાં ભાગ લેવા માટે મહાત્મા ગાંધી રેલયાત્રા કરી રહ્યા હતા તો સ્ટેટસ્‌મેનના પત્રકારોએ સરદાર પટેલને કલકત્તા યાત્રા પર ન આવવાનું કારણ પૂછ્યું તો મહાત્મા ગાંધીનો જવાબ હતો – 'હા, સરદાર પટેલને ન આવવા દેવાનું કારણ એ હતું કે તેમનું કલકત્તાથી દૂર રહેવું દેશના સર્વોત્તમ હિતમાં હતું.'

માનનીયા, ન્યાયાલય સમજી શકશે કે મહાત્મા ગાંધી, સુભાષ બોઝની સાથે મતભેદ ન થાય એટલા માટે કેટલા સજાગ હતા ! હકીકતમાં સરદાર પટેલ અને સુભાષચંદ્ર બોઝ વચ્ચે સરદાર પટેલના ભાઈ વિઠ્ઠલભાઈ પટેલે સુભાષ બોઝના નામે વસિયતનામું લખ્યા પછી કાઉન્સિલ સુધી પરસ્પર મુકદ્દમાબાજી થઈ હતી જેમાં સરદાર પટેલને વિજય મળ્યો હતો. આ કારણે એકબીજા માટે શંકાની સ્થિતિ રહેતી હતી.

(પ્રતિપક્ષના વકીલ સ્ટેટ્‌મેન સમાચાર-પત્ર અને ગાંધીજીની ચિઠ્ઠીને લેખિત પ્રમાણપત્રના રૂપમાં જજ મહોદયને આપે છે.)

ફરિયાદી વકીલ – તો આપના મત અનુસાર મહાત્મા ગાંધીએ નહીં, સરદાર પટેલે સુભાષચંદ્ર બોઝને પ્રમુખપદથી હટવા માટે મજબૂર કર્યા હતા ?

પ્રતિપક્ષના વકીલ – માનનીયા, આપણા કાબેલ મિત્રના મગજની કલ્પનાશીલતા અજોડ છે ! હું ન્યાયાલયને કહી રહ્યો હતો કે સરદાર પટેલ અને સુભાષ બોઝના મતભેદનાં બીજાં કારણો હતાં, જેમાં મહાત્મા ગાંધીની કોઈ ભૂમિકા નહોતી. એ જ સમજવું મહત્ત્વનું છે.

માનનીયા, આપેલ દસ્તાવેજમાં આપે જોયું કે મહાત્મા ગાંધીએ સુભાષ બોઝને પોતાની ઇચ્છેલી કૉંગ્રેસ કાર્યસમિતિ બનાવવા માટે ખૂલી છૂટ આપી. સાથે-સાથે કૉંગ્રસને પોતાના મત મુજબ ચલાવવાની છૂટ પણ આપી. જોકે એ થઈ ન શક્યું. સુભાષચંદ્ર બોઝ પોતાની કાર્યકારિણી સમિતિ બનાવી ન શક્યા, કારણ કે મોટા ભાગના કૉંગ્રેસીજનો વર્ષોથી અહિંસાના રસ્તા પર ચાલતા હોવાથી હિંસાના સિદ્ધાંતો સાથે ચાલવામાં અસહજતા અનુભવતા હતા. પ્રમુખ બન્યાના ચાર મહિના પછી જ્યારે સુભાષ બોઝ પોતાની કાર્યકારિણી ન બનાવી શક્યા ત્યારે તેમણે રાજીનામું આપી દીધું.

તેમનું લેખિત રાજીનામું રજૂ કરું છું. 'મને અતિશય ખેદ છે કે હું નવી કાર્યકારિણીના સભ્યોની જાહેરાત કરવામાં અસમર્થ રહ્યો છું. મહાત્મા ગાંધીએ તો મને સૂચવ્યું હતું કે આગળની કાર્યકારિણીમાંથી રાજીનામું આપનાર સભ્યોને છોડીને મારે કાર્યકારિણીનું સંગઠન કરવું જોઈએ. તે અમલમાં ન લાવી શક્યો.

'મેં મહાત્માજીને કહ્યું તેઓ જેવી કાર્યકારિણી નિયુક્ત કરશે તે અનિવાર્ય રીતે મને મંજૂર રહેશે. આપણા દુર્ભાગ્યે મહાત્મા ગાંધીએ કાર્યકારિણીને પ્રસિદ્ધ કરવામાં અસમર્થતા બતાવી.

'હવે હું એ અનુભવ કરું છું કે અખિલ ભારતીય કૉંગ્રેસ સમિતિ આ મામલાને નિપટાવીને પ્રભાવી બની

રહેવા માટે નવા પ્રમુખ ચૂંટે. એટલા માટે મારા પરિપક્વ નિશ્ચય પછી અને પૂરેપૂરા સહયોગની ભાવનાથી હું આ રાજીનામું આપી રહ્યો છું.'

'માનનીયા, હકીકતમાં તો સુભાષચંદ્ર બોઝ પર પોતાની મરજીની કાર્યકારિણી થોપવી તેને મહાત્મા ગાંધી જબરદસ્તી માનતા હતા.'

ફરિયાદી વકીલ – માનનીયા, જો સુભાષચંદ્ર બોઝ કૉંગ્રેસ પ્રમુખપદ પરથી ન હટ્યા હોત તો દેશને વહેલા આઝાદી મળી હોત.

પ્રતિપક્ષના વકીલ – માનનીયા, અનુમાનપૂર્ણ હેતુ અંગે કોઈ શું કહી શકે ? પરંતુ એટલું ચોક્કસ કે સુભાષચંદ્ર બોઝે પોતાના જીવનના આખરી શ્વાસ સુધી મહાત્મા ગાંધી પ્રત્યે સન્માનનો ભાવ રાખ્યો એટલું જ નહીં પણ તેમને 'રાષ્ટ્રપિતા' પણ જાહેર કર્યા. તેમણે આઝાદ હિન્દ ફોજમાં જે ચાર બ્રિગેડ બનાવી તેમનાં નામ— ગાંધી બ્રિગેડ, નહેરુ બ્રિગેડ, સુભાષ બ્રિગેડ અને આઝાદ બ્રિગેડ રાખ્યાં. માનનીયા, ફક્ત એટલું જ નહીં, પોતાના નશ્વરદેહને ત્યાગતા સમયે સુભાષચંદ્ર બોઝે જે કહ્યું એનાથી એટલું ચોક્કસ સાબિત થાય છે કે તેઓ ભારતમાં હિંસાત્મક આંદોલન કે કાર્યવાહીના સ્થાને મહાત્મા ગાંધીના નેતૃત્વમાં અહિંસક આંદોલનથી જ દેશને આઝાદ કરાવવા ઇચ્છતા હતા.

માનનીયા, આ નેતાજીના આઝાદ હિન્દ ફોઝના સેનાપતિ શાહનવાઝનું વક્તવ્ય છે જે નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોઝે કહ્યું હતું – ''ભારતની બહાર રહીને અમે અમારા દેશની આઝાદી માટે હથિયારોથી યુદ્ધ કર્યું હતું, પરંતુ હવે અમે ભારતની સેવા અહિંસાની રીતે કરીશું.'

માનનીયા, મહાત્મા ગાંધી અને સુભાષ બોઝની વચ્ચે દ્વેષ હોવાની જે કવાયત કરવામાં આવે છે એ કેટલું મોટું જૂઠાણું છે તે સમજવાની જરૂર છે. જ્યારે ભારતમાંના વીરપુત્ર સુભાષચંદ્ર બોઝ ઘાયલ થઈને પડી ગયા અને તેમને લાગ્યું કે હવે જીવનની અંતિમ ઘડી આવી પહોંચી છે ત્યારે તેમણે હબીબુર્રહમાનને કહ્યું, ''ભારત પાછા ફરીને આપ સૌ કૉંગ્રેસના અનુશાસનનો સ્વીકાર કરજો અને તેમની નીતિ અનુસાર આચરણ કરજો.''

માનનીયા, સુભાષચંદ્ર બોઝ મહાત્મા ગાંધીને પવિત્રતમ અને મહાનતમ વ્યક્તિ માનતા હતા. પરંતુ તેમને લાગતું હતું કે ક્રૂર અને ચાલાક અંગ્રેજ શાસકો મહાત્મા ગાંધીના સત્ય અને અહિંસા જેવા શસ્ત્રને નહીં સમજી શકે. મહાત્મા ગાંધી પોતાના કોઈ પણ કાર્યને છુપાવતા નહોતા. સુભાષ બોઝની દૃષ્ટિએ આટલી ઊંચી નૈતિકતા કામની નથી.

પ્રતિપક્ષના વકીલ – માનનીયા, હું મારી વાત બે મિનિટમાં પૂરી કરીશ. મહાત્મા ગાંધીએ ઘણી જગ્યાએ બયાન આપ્યું છે કે સુભાષ મારા પુત્ર જેવા છે, આજે એનો રસ્તો બદલાયો છે, પરંતુ હું તેના પાછા ફરવાની પ્રતીક્ષા કરીશ.

માનનીયા, આ એક લેખિત દસ્તાવેજ છે જેમાં મહાત્મા ગાંધીએ કહ્યું હતું – ''મારા અને સુભાષ વચ્ચે જે મતભેદ છે તે ક્ષણિક છે, જો તેમની અને મારી વચ્ચે શત્રુતા આવી જાય તો આખા મુલકનો નાશ થઈ જાય.''

માનનીયા, મહાત્મા ગાંધી અને સુભાષ વચ્ચે વૈમનસ્ય ક્યારેય નથી આવ્યું. એટલા માટે તો ૧૯૪૨માં સુભાષ બોઝે વિદેશની ધરતી પર પોતાની નીતિની જાહેરાત કરતી વખતે કહ્યું હતું કે તેઓ મહાત્મા ગાંધીને પૂરું સમર્થન કરે છે. તેમજ ગાંધીની ટીકા કરવાવાળાની નિંદા કરે છે.

માનનીયા, એ કઈ તાકાત છે જે બંનેમાં ખોટું વૈમનસ્ય ફેલાવીને દેશને આજે પણ ભ્રમિત કરવા ઇચ્છે છે ? પ્રમુખ પદ પરથી રાજીનામું આપ્યાના ચાર વર્ષ પછી ગાંધીની ટીકા કરનારાઓની વિરુદ્ધ નિન્દા પ્રસ્તાવ લાવનારા સુભાષ બોઝના એ કોણ અનુયાયીઓ હતા જે ગાંધીની નિંદા સુભાષ બોઝના હિત માટે કરે આ પણ જાણવું જોઈએ.

માનનીયા, હવે બસ, ન્યાયની જીત થશે એ આશા અને વિશ્વાસ સાથે હું મારી વાત સમાપ્ત કરું છું.

જજ – પ્રથમ પક્ષના વકીલને હજુ ચર્ચા કરવી

છે ?

ફરિયાદી વકીલ – ધન્યવાદ ! માનનીયા, હું પણ ન્યાયની રાહ જોઉં છું.

જજ – સારી વાત છે – ફેંસલો કાલે સંભળાવીશું.

દૃશ્ય-૨

(જજ મહોદયા ચશ્માં ઉતારીને સામે રાખેલી ડાયરી બંધ કરીને સાવધાન થઈને બેસે છે. દર્શક ગેલેરીમાં બેઠાલા લોકોમાં ધીમો ગણગણાટ થાય છે. બંને વકીલો ચૂપચાપ બેસીને ન્યાયાધીશ મહોદયાના જજમેન્ટની રાહ જુએ છે.)

જજ મહોદયા – ન્યાયાલય સમજે છે એ રીતે, આ ફક્ત સિદ્ધાંતોનો મતભેદ હતો. મહાત્મા ગાંધી અને સુભાષ બોઝ બંને ભારતમાતાના મહાન સપૂત છે. સુભાષ ભારતની સ્વતંત્રતા માટે બધું છોડી શકતા હતા, સત્ય અને અહિંસા જ નહીં, પોતાનું જીવન પણ, નેતાજીના જીવનનું એકમાત્ર લક્ષ્ય હતું – ભારતની આઝાદી. અંગ્રેજી શાસકો કોઈ પણ કિંમત પર અહીંથી જાય. એના માટે મુસોલિની કે હિટલર જેવા તાનાશાહની મદદ ભલે લેવી પડે.

મહાત્મા ગાંધીનું લક્ષ્ય પણ ભારતની સ્વતંત્રતા જ હતું. પરંતુ એમનો રસ્તો થોડો જુદો હતો. મહાત્મા ગાંધી માટે સ્વતંત્રતા એક માત્ર લક્ષ્ય નહોતું. એમની આખરી મંઝિલ હતી – એક એવા ભારતનું પુનઃનિર્માણ જેમાં અસ્પૃશ્યતા, ગરીબી, નિરક્ષરતા, હિંસા વગેરેને કોઈ સ્થાન ન હોય, તેમનું અંતિમ લક્ષ્ય સત્ય અને અહિંસાની પુનસ્થાપના હતું.

રોમાંરોલાં, જેમને માટે સુભાષચંદ્ર બોઝને અપાર શ્રદ્ધા હતી, એમનું માનવું હતું કે સત્ય માટે સ્વતંત્રતાનું બલિદાન આપવા માટે તૈયાર રહેવા જેવી મહાન વાતો એ મહાત્મા ગાંધીના સ્વતંત્રતા સંગ્રામને નબળો નથી પાડ્યો. પરંતુ તેને એક માનવીય ચેતનાથી સભર કર્યો છે.

આ પ્રકારની વાતો એ સાબિત કરે છે કે મહાત્મા ગાંધી ફક્ત ભારતના જ નહીં આખી દુનિયાના મહાપુરુષ છે. સુભાષચંદ્ર બોઝે પણ અંતિમ સમયમાં સૈનિકોને ભારતમાં હિંસા છોડીને અહિંસાને રસ્તે જવાનું કહીને, એ સાબિત કરી દીધું કે જીવનની અંતિમ ક્ષણોમાં તેમને પણ અહિંસાના માર્ગ પર જ ભરોસો રહ્યો હતો. તેમનો ભરોસો સાચો પડ્યો. આખી દુનિયામાં પહેલી વાર એક એવા સંગ્રામની જીત થઈ, જેમાં સત્યાગ્રહની શક્તિ ઉપર વિજય મળ્યો હતો.

મહાત્મા ગાંધી અને સુભાષ બોઝના સંબંધોમાં પ્રેમ, પોતાપણું હતું અને પોતાના સિદ્ધાંતોનું રક્ષણ કરવા માટે પોતાના રૂપમાં ભલે ફેરફાર કરતા રહ્યા હોય, પરંતુ એકબીજા પ્રત્યે સન્માન અને ભાવનામાં કમી નથી આવી. ભારતમાતાના બંને મહાન પુત્રોમાં ત્યાગ, તપસ્યા, વીરતા, પ્રેમ, સન્માન વગેરે ગુણો ઠાંસી-ઠાંસીને ભરેલાં હતાં. આ માટે ન્યાયાલય આ મામલાને કારણ વગર લંબાવવાના પક્ષમાં નથી. એટલા માટે આ આરોપોને નિરસ્ત કરીને આ પ્રકારની અફવા ફેલાવવાવાળાને અહિંસાત્મક દંડ આપવાનું વિધાન કરે છે.

['સત્ય કે દસ્તાવેજ'માંથી અનુદિત]

પુસ્તકો મળ્યાં છે

ગાંધી – વાસરિકા, લે. ભદ્રાયુ વછરાજાની, પ્ર. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ફોન : ૦૭૯-૨૨૧૪૪૬૬૩, કિંમત : રૂ. ૪૦૦, પૃષ્ઠ ૩૭૬

બા – બાપુ : ૧૫૦ નિમિત્તે લેખકે ભરપૂર ગાંધી. સાહિત્યની ઉપાસના કરી બા-બાપુના જીવનમાંથી સુંદર – પ્રબોધક પ્રસંગો વીણીને એક માળા ગૂંથી આ પુસ્તક આપ્યું. મૂળે તો જન્મભૂમિ ટ્રસ્ટના ત્રણ દૈનિકોમાં પ્રતિદિન વર્ષભર પ્રગટ થયેલી આ પ્રસંગાવલિ અહીં પુસ્તક સ્વરૂપે ઉપલબ્ધ બની છે. પ્રસંગો સાથે ગાંધીચિંતન પણ મુકાયું છે. પ્રત્યેક ગાંધીપ્રેમી અને યુવા માટે આ પુસ્તક ઉપયોગી – દિશાદર્શક, આહ્‌લાદક બની રહેશે.

મજબૂરીની દાંડીકૂચ

આશા વીરેન્દ્ર

પંકજની નોકરી જવાબદારીવાળી. એને સતત પ્રવાસમાં રહેવું પડે. આજે ઇંદોર તો કાલે ભોપાલ. ત્યાંથી વળી રતલામ ને ઉજ્જૈન. આજે સવારે જ તો હજી ગ્વાલિયરથી આવ્યો. આવીને નાહી-ધોઈને આટલા દિવસમાં આવેલી પોસ્ટ જોવા બેઠો ત્યાં તો જિલ્લા વિકાસ અધિકારીની કચેરીમાં કામ કરતો એનો મિત્ર રમાકાંત આવી પહોંચ્યો, 'અરે પંકજ, આવી ગયો ? ચાલ, બહુ સારું કર્યું, એકદમ સમયસર આવ્યો.'

'કેમ, સમયસર એટલે ?'

'આજથી મેળો ચાલુ થયો, ભૂલી ગયો ? દર વર્ષે કાલી ઉત્સવ સમયે પાંચ દિવસના ભવ્ય મેળાનું આયોજન થતું. કેટલીય વસ્તુઓના સ્ટોલ, જાદૂના ખેલ, ખાણીપીણી – મેળામાં દર વર્ષે કંઈ ને કંઈ નવું આકર્ષણ ઉમેરાય. આ વર્ષે મેળાની તૈયારીનો કાર્યભાર રમાકાંતને માથે હતો.

'હા, બરાબર. આજે મેળાનો પહેલો દિવસ છે નહીં ? કેમ, જોરદાર છે ને તૈયારી ?'

'એ જોવા તો તારે મારી સાથે આવવું પડશે. સાંજે પાંચ વાગે તૈયાર રહેજે.'

'હું બહુ થાકીને આવ્યો છું યાર, આજે નહીં, કાલ પર રાખને !'

'અરે, થાક-બાક ક્યાંય ભાગી જાય એવો અફલાતૂન શૉ બતાવવાનો છું. ચાલ જાઉં, સાંજે મળશું.'

પંકજને ખબર હતી કે, રમાકાંત કંઈ એને છોડવાનો નથી. મને-કમને એ સાંજે તૈયાર થયો. સાચે જ, મહેનત કરવા અને કરાવવામાં રમાકાંતે કશી કસર નહોતી રાખી. કલાત્મક કમાનવાળું પ્રવેશદ્વાર, ચારેકોર રોશનીની ઝાકઝમાળ અને અવનવી ચીજોની જાહેરખબરોનાં બોર્ડ જોઈને લાગતું હતું જાણે બીજી જ દુનિયામાં આવી ગયા હોઈએ. રમાકાંત સાથે રહીને પંકજને બધું બતાવતો જતો હતો. મેદાનની વચ્ચોવચ એક ઊંચો મંચ બનાવ્યો હતો. એ તરફ ઇશારો કરતાં એણે કહ્યું, 'જો પંકજ, ત્યાં જો. આ મેળાનું ખાસ આકર્ષણ. હું શરત મારીને કહી શકું કે, આજ સુધી આવો શૉ તારા જોવામાં નહીં આવ્યો હોય.'

પંકજે નજર કરી તો જાણે વશીકરણ થયું હોય એમ આંખો પલકારો મારવાનું ભૂલી ગઈ. ગાંધીજીની પૂરા કદની મૂર્તિ. એની પર પડતી રોશનીને કારણે જાણે આરસપહાણમાંથી બનાવી હોય એમ ચમકતી હતી. પંકજની કલાપારખુ દૃષ્ટિ ત્યાં જડાઈ ગઈ. આટલી બેનમૂન મૂર્તિ બનાવનાર કલાકાર કોણ હશે ? કઈ રીતે એ આટલી બારીકીથી પથ્થર કંડારી શક્યો હશે ?

ગાંધીજીના સ્ટૅચ્યૂના એક હાથમાં લાઠી હતી, બીજો હાથ કમરની પાછળની બાજુ વળેલો. ગાંધીજીની ઝડપી ચાલ આબેહૂબ બતાવતો એક પગ આગળ ધપતો, અને બીજો પગ ઊપડવાની તૈયારીમાં ફક્ત પંજા પર ટકેલો. પોતડીની ઉપર કમરના ભાગેથી લટકતી બાપુની ઘડિયાળ. બાપુ જાણે ક્યાંક પહોંચવાની ઉતાવળમાં હોય એવા ચહેરાના હાવ-ભાવ, બધું જ સંપૂર્ણ હતું. પણ.... હા, આ પગની પિંડીઓ બનાવવામાં કલાકાર સહેજ થાપ ખાઈ ગયો. બાપુની પિંડીઓ કરતાં મૂર્તિની પિંડીઓ થોડી વધુ ભરાવદાર લાગતી હતી. બસ, આ નાનકડી ત્રુટીને બાદ કરતાં આખી મૂર્તિ સંઘેડાઉતાર હતી.

'રમાકાંત, સાચે જ, આ મૂર્તિની પ્રશંસા કરવા મારી પાસે શબ્દો નથી. તેં તો યાર, કમાલ કરી. ક્યાંથી

શોધી લાવ્યો આ મૂર્તિ ? એને બનાવનાર કલાકાર ક્યાં છે ?' 'પંકજબાબુ, એક કલાકાર હોવા છતાં પારખી ન શક્યા ને ? આ મૂર્તિ નથી સાહેબ, જીવતો જાગતો માણસ છે માણસ !'

'હોય નહીં. એક માણસ કલાકો સુધી આમ પૂતળાની માફક શી રીતે ઊભો રહી શકે ?'

'એ જ તો એની ખૂબી છે. આટલા નજીક ઊભા રહીને પણ તમને ખબર ન પડે કે આ મૂર્તિ છે કે આદમી !'

પંકજે રમાકાંત પાસે બધી માહિતી લઈ લીધી. આ ઉડિયા માણસનું નામ હતું બિગુલ. રમાકાંતે રાયગઢમાં બાબા આંબેડકરના વેશમાં જોયેલો ત્યારથી નક્કી કર્યું હતું કે, મા કાલીના મેળા વખતે આને લઈ આવીશ. પાંચ દિવસ રોજ સાંજે ૬થી ૯ ત્રણ કલાક આમ એકધારા ઊભા રહેવા માટે એને મળવાના હતા પ્રતિદિન રૂપિયા ચારસો ! એવી તે કઈ મજબૂરી એની પાસે આવા ખેલ કરાવતી હશે ? પંકજનો જીવ બિગુલ માટે ચચરી ઊઠ્યો.

બીજે દિવસે રમાકાંતે કહેલા સરનામે એ પહોંચ્યો. બંધ બારણે ટકોરો માર્યો તો બિગુલની પત્નીએ બારણું ખોલ્યું. એના બંને હાથ સફેદ માટીથી ખરડાયેલા હતા. દરવાજે મોટા સાહેબને ઊભેલા જોઈ એ ઝંખવાઈ ગઈ. પોતાની જીવનકિતાબ ખોલતાં બિગુલે કહેલી વાતોનો સાર કંઈક આવો હતો –

ત્રણ બહેનો પછી જન્મેલો બિગુલ મા-બાપની આંખનો તારો હતો, પણ હજી તો એ માંડ સાત વર્ષનો થયો ત્યાં ધરતીકંપમાં બધું નેસ્ત-નાબૂદ થઈ ગયું ! મા-બાપ-બહેનો, ઘર બધું જ ગયું. ફક્ત એની જીવનરેખા લાંબી હશે તે બચી ગયો. આમતેમ ભટકી, માંગીભીખીને જેમતેમ પેટનો ખાડો પૂરતો.

અચાનક ગામેગામ ફરતી કોઈ નાટકમંડળીમાં કામ કરતો કલાકાર મોડો પડ્યો ત્યારે એની જગ્યાએ બિગુલને લીધો. એણે ફક્ત સ્ટૅચ્યૂ બનીને મૂંગામૂંગા ઊભા રહેવાનું હતું. એનો અભિનય ખૂબ વખણાયો. બસ, ત્યારથી આ કામ કોઠે પડી ગયું. નાટકોમાં કામ કરતાં કરતાં જ પૂર્ણિમા મળી ગઈ. એકને બદલે બે થયાં. વધુ નહીં તો બે જણનાં પેટ ભરવા તો કમાવું પડે ને ?

પંકજનું ધ્યાન હવે પૂર્ણિમા તરફ ગયું. સફેદ પાઉડરવાળા એના હાથ જોઈ એણે પૂછ્યું, 'આ શું, તમારો મેકઅપ કરી રહ્યા છે ?'

'ના સાહેબ, મેકઅપ તો એકદમ શૉના ટાઇમે જ કરાવવાનો. આ તો કલાકો સુધી ઊભા રહેવાને લીધે લોહી ગંઠાઈ જાય છે, નસો ફૂલી ગઈ છે. એ લોકોને દેખાઈ ન જાય એટલે કપડાના પટ્ટા પર ચૂનો લગાવી પગની પિંડીએ બાંધવા પડે છે. દાંડીકૂચ માટે નીકળેલા ગાંધીજીના પગ કંઈ ગાંઠોવાળો થોડા જ હોય ?'

પંકજનું હૈયું કોઈ અજબ દુઃખથી ભરાઈ ગયું. એનાથી બોલાઈ ગયું, 'આ તો કેવી દાંડી માર્ચ ?'

(વિદ્યા ગુપ્તાની હિંદી વાર્તાને આધારે તર્પણ ભાગ-૧માંથી)

ફોન : ૭૨૬૫-૨૪૩૭૯૫૭

પુસ્તકો મળ્યાં છે

ગાંધીની નજરે દુનિયા, લે. મનસુખભાઈ સલ્લા, પ્ર. ગૂર્જર પ્રકાશન, ફોન : ૦૭૯-૨૨૧૪૪૬૬૩, કિંમત : રૂ. ૧૯૦, પૃ. ૧૬૦

ગાંધીજી વિશેના આ લેખો લેખક કહે છે તેમ 'માંયલા ધક્કાથી લખાયા છે' ઉપરાંત વિવિધ અવસરે આપેલાં ગાંધીજી વિશેનાં વ્યાખ્યાનો અહીં શૃંખલાબદ્ધ થયાં છે. જાતિ, ધર્મ કે રાષ્ટ્રના સીમાડાઓની પર જઈને સમગ્રપણે ગાંધીને જોવા – સમજવાનો અહીં પ્રયાસ થયો છે. લેખક પાસે અભ્યાસ છે અને વિષયને ખોલવાની – પ્રસ્તુત કરવાની આવડત છે. ગાંધી જીવનદર્શનના અભ્યાસીઓ માટે ઉપયોગી ગ્રંથ.

આભડછેટની મોકાણ

પ્રવીણ ગઢવી

સને ૧૯૨૫, સપ્ટેમ્બર-ઑક્ટોબર

મહાત્મા ગાંધીજી મુંબઈથી કચ્છ આવવા 'રૂપવતી' આગબોટમાં નીકળી ચૂક્યા હતા અને દ્વારકા થઈ માંડવી બંદરે ઊતરવાના હતા. આગબોટ દ્વારકાથી નીકળી ચૂકી હતી, તેવા સમાચાર બંદરની કચેરીમાંથી મળ્યા હતા.

કાંતિપ્રસાદ અંતાણીના આગ્રહને માન આપી મહાત્મા ગાંધીજી આવી રહ્યા હતા. ડક્કા ઉપર કાંતિપ્રસાદ અંતાણી સાથે ભુજના શેઠ માનસિંગ કચરાભાઈ અને અન્ય આગેવાનો હજારીગોટાના હાર પકડીને ઊભા હતા. કાંતિપ્રસાદ ગાંધીજીને ગમતી સૂતરની આંટી લઈને આવ્યા હતા.

'દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગોરી સરકારને હંફાવી ગાંધીજી દસ વર્ષથી હિંદમાં આવી ગયા છે અને જાણે સૂતેલા દેશને જગાડી દીધો છે હોં !' કાંતિપ્રસાદે વાતો કરવી શરૂ કરી.

'તોપ, તલવાર વગર આફ્રિકાની સરકારને એમણે નમાવી.' માનસંગ શેઠે અનુમોદન આપ્યું.

'એ ખરું પણ ગાંધીજીને વિલાયતની રાણીની સરકાર અને આપણા લાટસાહેબનો ટેકો હતો, હોં કે !' મથુરાદાસ વાતોમાં જોડાયા.

'આફ્રિકાની ગોરી સરકારે બાપુને જેલમાં બહુ કષ્ટ દીધેલાં.' કાંતિપ્રસાદે ટોક્યા.

'પણ ગાંધીજીએ તો હિંદમાં આવી ચંપારણમાં ગવન્ડરસાહેબને પણ નમાવ્યા અને નીલવરોના તીન કઠિયાના ત્રાસમાંથી ગરીબ ખેડૂતોને છોડાવ્યા.' વલ્લભદાસ બોલ્યા.

'વળી ખેડા અને બારડોલીમાં સત્યાગ્રહ કરી મુંબઈના ગવર્નરને નમાવ્યો.' રવજી તેરશીએ ઉમેર્યું.

'પંજાબમાં જનરલ ડાયરે અંધાધૂંધ ગોળીબાર કરી જલિયાંવાલા બાગમાં હજારો લોકોને ઢાળી દીધા, તો ગાંધીજીએ આખો દેશ ખળભળાવી મૂક્યો.'

'રાજદ્રોહનો ગુનો હિંમતપૂર્વક સ્વીકારી જેલમાં ગયા, પરંતુ સરકારે છોડી દેવા પડ્યા.'

'ગાંધીજી આપણા કાઠિયાવાડના ને પાછા વાણિયા, એટલે હડતાળની તો એમને ખબર હોય જ. અમદાવાદમાં મિલોમાં હડતાળ પડાવી સાંચા અટકાવી દીધા. પહેલાં આપણું વાણિયાલોક રાજની સામે હાટને તાળાં મારી હડતાળ કરતું.'

'હડો અને તાળું એક થાય, એ હડતાળ !' મહેશ્વરી બોલ્યા, સૌ હસી પડ્યા.

'પણ ગાંધીજી આ અહિંસા ક્યાંથી લાવ્યા ?'

'એલા, વાણિયા તો અહિંસામાં જ માને છે ?' પાછા મહેશ્વરી બોલ્યા અને સૌ હસી પડ્યા.

'પણ આ સત્યાગ્રહ ?' સુરજીએ પૂછ્યું.

'એલા, એય આપણે ત્યાંના ચારણ બારોટ ત્રાગાં કરતા'તા,' મથુરાદાસ બોલ્યા.

'હા, આપણા મહારાવ ખેંગારજી બીજાએ ચારણોના ગામ લાખિયારવીરાને તોપથી ઉડાવી દેવા હુકમ કર્યો તો ચારણ આઈ જીવાંમાં અને એમની દીકરી દીપાંબાઈએ જીવતાં અગ્નિપ્રવેશ કરી ત્રાગું કર્યું હતું અને ખેંગારજીને નમાવ્યા હતા. આજની તારીખે પણ લાખિયારવીરાના ગઢવી ભુજનું પાણી પીતા નથી.' રવજીએ કિસ્સો યાદ કર્યો.

'વાગડના કટારિયા ગામે વ્યાજખાઉ વાણિયાનો બવ તરાસ હતો. તો ચારણ આઈ દેવલબાઈએ પોતાનું શિર કાપીને ત્રાગું કર્યું હતું.' મથુરાદાસે બીજો કિસ્સો કહ્યો.

'ઈમના જ દીકરા વાસાએ પાસળથી ચિત્રોડના

જાગીરદારના અન્યા સામે ત્રાગું કર્યું'તું.' રવજીએ વાતમાં સૂર પુરાવ્યો.

'રાજ સામે લડવા હથિયાર ન હોય ત્યારે આતમબળ જ વાપરવું પડે ને ! ગાંધીજીના કહેવા પ્રમાણે જો આખા દેશની પ્રજા છાતી ખોલીને ઊભી થઈ જાય તો અંગ્રેજોની તોપો ને બંદૂકો કાંય કામ ન આવે.' કાંતિપ્રસાદે સમજાવ્યું.

'પણ આ ગાંધીજીને અંત્યજોના ઉદ્ધારનું ભૂત ખોટું વળગ્યું છે ભૈસાબ !' લક્ષ્મીદાસે વાતનો વિષય બદલ્યો.

'ગાંધીજી નાતજાત ધરમના ભેદમાં માનતા નથી. એમના આશ્રમમાં અંત્યજના કુટુંબને રાખ્યું, તે આશ્રમ બંધ કરવાની વેળા આવી. ખુદ કસ્તૂરબાને પણ એમણે આશ્રમ છોડવા કહી દીધું. ગાંધીજી ટેકીલા બહુ. લીધી ટેક મેલે નહિ.'

'ઈ ખરું, પણ હમણાં પહેલાં તો દેશની આઝાદી લૈ સૈએ. પછી આભડછેટની મોકાણ માંડીએ તો ઠીક રયે.' મથુરદાસે પાઘડી ઉતારી માથું ખંજવાળ્યું.

'ના ઈમ નૈ. ગાંધીજી ક્યે સે કે પેલાં આપણે આઝાદી માટે તૈયાર થૈએ, તી કેડ આઝાદી. દેશમાંથી અંત્યજ અને મુસલમાન માટેની આભડછેટ જવી જ જોઈએ.' કાંતિપ્રસાદે સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

'ગાંધીજી આંય પણ અંત્યજોની મોકાણ માંડવાના અને ઉપાધિ થવાની.' માનસિંગ શેઠે દહેશત વ્યક્ત કરી.

'ગાંધીજીએ ત્રાવણકોરમાં વાયકોમના શિવમંદિર જતા રસ્તા પર ચાલવાનો હક અંત્યજોને અપાવ્યો.'

'ગાંધીજી તો આતમરામની ભાષા બોલે છે, એ અન્યાય સાંખે તેવા નથી. એટલે બોલવાના જ.'

'જેવી અલ્લાની મરજી.' મહેશ્વરીએ ફરી સૌને હસાવ્યા.

સૂરજડાડો રાશવા ચઢવા આવ્યા એટલે દરિયો જાણે હવે મોડો મોડો જાગી ગયો હતો અને મોજાં ડક્કા પર આવી-આવીને પછડાતાં હતાં. આકાશમાં ઢોમડા ચીસાચીસ કરતાં ઊડાઊડ કરતાં હતાં અને મછવામાંથી માછીમારો નકામો માલ ફેંકતા હતા તેને ઝપટમાં લેતા હતા. દરિયામાં ઠેર-ઠેર કોટિયા, ગુરાબ, જમરી, ધગી, ધાઉ, બતેલા, બગલા, બચ્છા નાંગરેલા હતા અને દરિયાનાં મોજાં સાથે ઊંચાનીચા થયા કરતા હતા.

ત્યાં દૂર આગબોટનો ધુમાડો દેખાયો. 'એ આવ્યા માતમા ગાંધી...' ડક્કે ઊભેલા માછીમારો બોલી ઊઠ્યા.

પોર્ટ ઑફિસરે દરબારી લોંચનો પગો (રસ્સો) છોડ્યો અને ગાંધીજીને આગબોટમાંથી ઉતારી લઈ આવવા ઊપડ્યો. મહારાવે પોર્ટ ઑફિસરને ગાંધીજીને લઈ આવવા હુકમ કરી દીધો હતો.

થોડી વારમાં તો આગબોટ નજીક આવી ગઈ. ગાંધીજી અને બીજા બે-ત્રણ જણ ઊતરીને લોંચમાં બેઠા.

લોંચ ધક્કા પર આવી, એવા ગાંધીજી કૂદીને ડક્કા પર ચઢી ગયા.

કાંતિપ્રસાદ માનસિંગ શેઠ અને અન્ય સૌએ દોડીને ગાંધીજીને નમન કર્યાં. કાંતિપ્રસાદે સૂતરની આંટી પહેરાવી, માનસિંગ શેઠ અને બીજા સૌએ હજારીગોટાના હાર પહેરાવ્યા અને 'મહાત્મા ગાંધી અમર રહો... મહાત્મા ગાંધી ઝિંદાબાદ... વંદે માતરમ્...' એવા સૂત્રોચ્ચાર કર્યા. ઢોલ-ત્રાંસા અને શરણાઈ વાગ્યાં.

ગાંધીજીએ હાથ જોડી સૌને હસતાં-હસતાં પ્રણામ કર્યાં. 'કેમ છો કાંતિપ્રસાદ ? તમારી ઇચ્છા પૂરી થઈ ને ?' ગાંધીજીએ કાંતિપ્રસાદના ખભે ટપલી મારી.

'જી, બાપુ.' કાંતિપ્રસાદે નીચા નમી ચરણસ્પર્શ કર્યાં.

ગાંધીજીએ પોતડી પહેરી હતી અને ખભે ખેસ હતો. ઉઘાડું માથું ઉંદર ફરી ગયા હોય તેવા માથે થોડા વાળ હતા. પાછળ ચોટલી હતી.

ગાંધીજી સાથે આવેલા મહાદેવભાઈ અને મણિલાલ કોઠારીનું પણ હાર પહેરાવી સ્વાગત કર્યું.

બંદરની બહાર માનસિંગ શેઠે બે-ત્રણ ગાડાં તૈયાર રાખ્યાં હતાં. છાંયો રહે એટલે માફા બાંધ્યા હતા અને ધડકીઓ પાથરી હતી. બળદને પણ કચ્છી ભરતની ઝૂલોથી શણગાર કર્યા હતા અને ડોકમાં ખંભાતી ઘૂઘરા રણકતા હતા.

ગાંધીજી, મણિલાલ કોઠારી અને મહાદેવભાઈ દેસાઈ ગાડામાં બેઠા એવા ગાડાં ભુજના માર્ગે ચાલવા માંડ્યાં.

ગાંધીજીના બપોરના ભોજન માટે બાફેલાં શાકભાજી ગોળ સાથે ભેળવેલી ભૂંજેલી માંડવી, કેળાં અને ખજૂર કાંતિપ્રસાદે ગાડામાં રાખ્યાં હતાં.

અંધારું ઊતર્યે ગાડાં ભુજ પહોંચ્યાં. કચ્છના મહારાવે સંસ્કૃત પાઠશાળામાં ઉતારાની વ્યવસ્થા કરી આપી હતી. રાત્રે ગાંધીજીએ લીંબુપાણી જ પીધું. થોડી આડીઅવળી વાતો કરી ગાંધીજી થાકેલા હતા એટલે તરત ઢોલિયામાં સૂઈ ગયા. મહાદેવભાઈ અને મણિલાલે ખાવડાના દૂધપેંડા ચાખ્યા.

બીજે દિવસે સવારે જ સરઘસ નીકળ્યું. ગાંધીજી ગાડામાં બેસી સૌનાં વંદન સ્વીકારતા હતા અને બોખા મોંએ હસતા હતા. ગાંધીજીના આગલા દાંત પડી ગયા હતા.

પછી નાગરવાડીમાં જાહેરસભા થઈ. નગરશેઠ સાકરચંદ પાનાચંદે માનપત્ર વાંચ્યું અને ચાંદીના રેંટિયાની ભેટ આપી.

ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહ અને અહિંસાની શક્તિ સમજાવતાં કહ્યું કે 'અંગ્રેજોની ગોળીઓ સામે ખુલ્લી છાતીએ ઊભા રહીએ તો જેનો સૂરજ ક્યાંય આથમતો નથી તેવી ગોરીસત્તાને નમાવી શકાય. સૂરતના તાંતણે હું દેશને આઝાદી અપાવીશ. શરત એટલી કે ઘેરઘેર રેંટિયો ચાલે અને કાંતિપ્રસાદની જેમ સૌ ખાદી પહેરે. પરદેશી કાપડ છોડે.' ગાંધીજીએ કાંતિપ્રસાદ સામે સૂચક રીતે જોયું. પછી પાછા બોલ્યા, 'હિન્દુસ્તાનની વસતિના પાંચમા ભાગ અંત્યજોને આપણે કાયમ દબાયેલો રાખવા માંગતા હોઈશું તો સ્વરાજ એક અર્થહીન શબ્દ બની રહેશે. તમે સભામાં અંત્યજોને આઘા અને જુદા બેસાડ્યા છે. પરંતુ હવે તેમની વચ્ચે જઈ ભાષણ કરીશ.' એમ કહી ગાંધીજી મંચ પરથી ઊતરીને ચાલતા થયા. સભામાં હો-હા મચી ગઈ.

'જોયું ને ? મને ખબર હતી જ કે ગાંધીજી આભડછેટની મોકાણ માંડવાના જ !' વલ્લભદાસ ચિડાયા.

વાળુ માટે સૌ સાથે બેઠા. ગાંધીજી માટે ખીચડી, બાફેલી ભાજી અને બકરીનું દૂધ હતું. અન્ય લોકો માટે શાક, કઢી, રોટલા હતા.

'આ કચ્છી ખાજાં ચાખો.' કાંતિપ્રસાદે મહાદેવભાઈ અને મણિલાલને આગ્રહ કર્યો.

વાતો કરતાં-કરતાં ગાંધીજી કાંતિપ્રસાદને કહે, 'કાંતિપ્રસાદ, કચ્છમાં અંત્યજોની હાલત વિશે વાત કરો.'

મથુરાદાસથી ન રહેવાયું. 'બાપુ, પહેલાં સ્વરાજ લઈએ, પછી અસ્પૃશ્યતા નિવારણ ન થાય ?'

'ના, મારે સ્વરાજ દૂધે ધોયેલું જોઈએ, અસ્પૃશ્યતાના અને હિન્દુ-મુસલમાનના લોહીના ડાઘવાળું સ્વરાજ મને ન ખપે.' ગાંધીજીએ નન્નો ભણ્યો.

'બાપુ, કચ્છના અંત્યજ વણકરોનું ભરત અને વણાટકામ પરદેશમાં વખણાય છે. માંડવી બંદરેથી લિવરપુલ માલ જાય છે, પરંતુ ઇજારદારોના ઑર્ડર મુજબ જ તે વણી શકે અન્યથા મીઠાના કોરડા ખાવા પડે !' કાંતિપ્રસાદે વાત શરૂ કરી.

'ઓહો હો ! આવો અત્યાચાર ?' આ સાંભળીને ગાંધીજી ચમકી ગયા.

'હા, બાપુ. વળી અંત્યજોને ન્યાય અને સજા ઠેકેદારો કરે છે. અપીલ કોટવાળ સાંભળે. કચ્છની કૉર્ટમાં કેસ ન ચાલે. તેને ભૂંડી-ભૂંછી કહે છે.' કાંતિપ્રસાદે ઉમેર્યું.

'આ તો બહુ ભૂંડી વાત છે !' ગાંધીજીએ હાથ ધોઈ અંગૂછાથી હાથ લૂછ્યા.

'આમ કરો, કાલે મહારાવ ખેંગારજી સાથે મારી મુલાકાત ગોઠવો, કાંતિપ્રસાદ, હું એમને કાને વાત નાંખીશ !' ગાંધીજી ઊભા થઈ ગયા.

* * *

બીજા દિવસે સવારે નવ વાગે શરદબાગ પેલેસ સામેના બગીચામાં ગાંધીજી મહારાવ ખેંગારજીને મળ્યા. મહારાવ ખેંગારજી જોધપુરી કોટસૂરવાળ અને કચ્છી પાઘ પહેરી આવ્યા. પાઘમાં કલગી ફરકતી હતી. તેમાં નીલમ ચમકતું હતું. ગળામાં સોનાનો અછોડો અને મોતીઓની પાંચ-સાત માળા લટકતી હતી. હાથે બાજુબંધ અંગે કડાં હતાં. પગમાં ચાંદીના ભારે તોડા હતા.

કાંતિપ્રસાદને આ જોઈ ફાળ પડી, 'હમણાં ગાંધીજીએ બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં રાજાઓની સભામાં સંભળાવ્યું હતું કે આવાં સ્ત્રી જેવાં ઘરેણાં પહેરો છો, તે તમને શોભતાં નથી, એમ અહીં પણ મહારાવને ટોકશે કે શું ?'

ગાંધીજી પણ પહેલાં સૂટેડબૂટેડ હતા. અંગ્રેજ બાલિસ્ટર જેવા જ હતા. પંદર હજાર પાઉન્ડની વાર્ષિક આવક હતી. પણ પછી દક્ષિણ આફ્રિકામાં કૂલીનો વેશ

પહેરી લીધો. હિંદ આવ્યા ત્યારે કાઠિયાવાડી અંગરખું અને માથે પાઘડી પહેર્યાં. પણ રેલવેના થર્ડ ક્લાસમાં હિંદ દર્શન કરતાં એમણે ઓરિસ્સામાં જોયું કે બે સ્ત્રીઓને પહેરવા ફક્ત એક જ સાડી હતી. એમણે ભરથરીની જેમ સઘળા વેશ અને ખેસ ઉતાર્યા અને ટૂંકી પોતડી ધારણ કરી. કાંતિપ્રસાદના મનમાં વિચાર આવતા રહ્યા. પરંતુ ગાંધીજીએ મહારાવને વંદન કર્યાં અને કશું બોલ્યા નહિ, તેથી કાંતિપ્રસાદને હાશ થઈ. મહારાવે ચાંદીની તશ્કરીમાં કચ્છી ખજૂર, કેળાં, કાજુ, ગુલાબપાક, બદામ ઇત્યાદિ ગોઠવ્યાં હતાં.

'મહાત્માજી, આ કચ્છી ખજૂર ચાખો. બહુ મીઠી હોય છે.' મહારાવે આગ્રહ કર્યો. 'કાંતિપ્રસાદ, મહેમાનોને ગુલાબપાક ચખાડો.'

ગાંધીજીએ હસીને ખજૂર લીધી. પછી કચ્છ રાજ્યમાં અંત્યજોની હાલત વિશે પૂછ્યું.

'મહાત્માજી, કચ્છમાં અંત્યજોને કોઈ જ તકલીફ નથી. રાજ્ય એમનું બરાબર ધ્યાન રાખે છે. અમે કચ્છી જાડેજા જ્યારે પ્રથમવાર રાજગાદી પર બેસીએ, ત્યારે અંત્યજોની આંગળીના રક્તથી મહારાવના ભાલે તિલક કરવામાં આવે છે. અને એમ અંત્યજોનું બહુમાન કરવામાં આવે છે. કચ્છમાં આભડછેટની પ્રથા છે જ નહિ. ભૂજિયા ડુંગરની તળેટીમાં નાગપાંચમના દિવસે નાગપૂજન પછી અંત્યજ મહારાવના ભાલે ચાંદલો કરે છે.' મહારાવ ખેંગારજી અસ્ખલિત બોલી ગયા.

'મને આ સાંભળી આનંદ થયો મહારાવશ્રી, હું કચ્છ આવ્યો છું તો હું અંત્યજોને મળીને જાત તપાસ તો કરીશ જ, પરંતુ મહારાવશ્રી, અંત્યજો રાજતિલક કરે છે તે સારી વાત હોવા છતાં તેટલા માત્રથી મને સંતોષ થતો નથી. અંત્યજોને રાજના અન્ય નાગરિકો જેવા જ હરવા-ફરવા, રહેવાના, ખાવા-પીવાના અધિકાર હોવા જોઈએ. આપના રાજમાં વણાટ અને ભરતકામ કરતા વણકરોને આઝાદી નથી અને ઇજારદારોના વર્કઓર્ડર મુજબ જ કામ કરવું પડે છે. અન્યથા મીઠાના પાણીમાં બોળેલા કોરડા તેમને મારવામાં આવે છે, તે આપ અટકાવો.' ગાંધીજી અટક્યા. મધ-લીંબુપાણીનો ઘૂંટ લઈને કહે, 'આપના રાજમાં ભૂંડી-ભૂંછીનો ન્યાય છે. તે રદ કરો. અંત્યજોને પણ અન્ય નાગરિકોની જેમ આપની અદાલતમાં ન્યાય કે સજા મળવી જોઈએ. ઠેકેદારો ચીભડાના ચોરને ફાંસીની સજા કરે છે અને અપીલ કોટવાળથી આગળ થઈ શકતી નથી. તેથી મહારાવશ્રી, આ પ્રથા બંધ કરવા મારી આપને અપીલ છે.' ગાંધીજીએ વાત પૂરી કરી અને ખજૂર લીધી.

'મહાત્માજી, આ બંને પ્રથાઓ આ ઘડીથી અટકાવવા હુકમ કરું છું.' મહારાવે દીવાન તરફ જોઈને કહ્યું, 'દીવાનજી, સાંજ સુધીમાં હુકમો નીકળી જવા જોઈએ.'

'હુકુમ સરકાર.' દીવાને માથું ઝુકાવ્યું.

'કાલે નાગરવાડીમાં અંત્યજોને સભામાં બોલાવવા વાત કરી તો નાગર આગેવાનોએ વિરોધ કરેલો, કેમ કાંતિપ્રસાદ ?' ગાંધીજીએ કાંતિપ્રસાદને પૂછ્યું. આ કાંતિપ્રસાદ ભડવીર છે. એમણે કોઈનું ન સાંભળ્યું અને અંત્યજોને બોલાવ્યા, પરંતુ તેમને જુદા બેસવું પડ્યું. અંત્યજો વચ્ચે જઈને ભાષણ કરવા ગયો તો ઉહાપોહ મચ્યો.' ગાંધીજીએ ઊઠતાં-ઊઠતાં કહ્યું.

મહારાવ ખેંગારજી પણ કશું બોલ્યા વગર સ્મિત કરતા ગાંધીજીને વંદન કરી ઊભા થયા.

* * *

બીજે દિવસે ફરી જાહેરસભા યોજાઈ. કાંતિપ્રસાદે અંત્યજોને સૌથી આગળ બેસાડ્યા. ગાંધીજીએ કહ્યું કે 'આપણા અખા ભગતે પણ આભડછેટ અદકેરું અંગ છે એટલે કે વધારાનું નકામું અંગ છે, એમ કહ્યું છે. અંગ્રેજો આપણને તેમની ક્લબોમાં પેસવા દેતા નથી. પાટિયું મારે છે કે કૂતરા અને હિંદીઓએ આવવું નહિ. આપણે અંત્યજો સાથે કરેલો વ્યવહાર જોઈ અંગ્રેજો આવું શીખ્યા છે.'

* * *

ભુજના મોઢવણિક સમાજ તરફથી ગાંધીજીનો સત્કાર કરવામાં આવ્યો. ગાંધીજી કહે, 'મને તો જ્ઞાતિએ નાતબહાર મૂકેલો છે. અંત્યજો માટે જીવ બાળું છું તો હવે મારાથીય લોક અભડાય છે. આપણા નરસી મહેતાને નાતબહાર મૂકેલા અને મને ખાતરી છે કે આ કાંતિપ્રસાદને પણ નાગરો નાત બહાર મૂકશે જ.' ગાંધીજીએ કાંતિપ્રસાદ તરફ ઇશારો કર્યો.

સભામાં સૌ હસી પડ્યાં.

* * *

પછી ગાંધીજીનો રસાલો દેશલપુર પહોંચ્યો. મંજલથી દેશલપર ગાંધીજીનાં દર્શને આવેલાં ખાદીધારી સાધ્વીમૈયા અને તેમની મંડળીની બહેનોની ખાદી પ્રવૃત્તિ જોઈ ગાંધીજી રાજી થયા અને બોલ્યા, 'સૂતરના તાંતણે સ્વરાજ સાચું, પણ અંત્યજોને આવી સ્થિતિમાં રાખીને હિન્દુસ્તાનનું સ્વરાજ મળે તો તે સુધ્ધાં હું ન લઉં.'

'બાપુએ વિદ્યાપીઠનું ફંડ ન મળે તો કાંઈ નહિ, પણ વિદ્યાપીઠમાં અંત્યજ વિદ્યાર્થી દાખલ થશે જ એમ કહેલું.' કાંતિપ્રસાદે મહેશ્વરીના કાનમાં કહ્યું.

કોટડામાં ગાંધીજીએ અંત્યજ શાળાનો પાયો ખોદ્યો અને લોકોને સંબોધન કર્યું.

'રામ નિષાદને ભેટ્યા હતા, શબરીનાં એંઠાં બોર ખાધાં હતાં. મારી મા કહે, આ ઉકાને ન અડાય. કેમ નહિ ? પૂછીને મેં મા સામે બળવો કર્યો હતો અને ઉકાભાઈને અડ્યો હતો.'

સાંજે ત્યાંથી નીકળી ગાંધીજીનો રસાલો કચ્છ ગોધરા આવ્યો. શેઠ ઠાકરસીના બંગલે ગાંધીજીનો ઉતારો રાખ્યો હતો. વાતવાતમાં કહે, 'કાઠિયાવાડમાંથી અસ્પૃશ્યતા નિવારણ કાર્ય માટે પૈસા ઉઘરાવવા એ સાજો દાંત ખેંચી કાઢવા જેવું છે, મારે મન ઠાકરસીભાઈ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણનું કાર્ય આધ્યાત્મિક ક્રિયા છે !' ઠાકરસી મૂછોમાં હસતા રહ્યા.

પછી જાહેરસભા થઈ. ત્યાં પણ ગાંધીજીએ ખાદી પછી તરત અસ્પૃશ્યતા નિવારણની વાત કરતાં કહ્યું કે, 'અસ્પૃશ્યતા હિંદુ ધર્મનું અંગ નથી પણ તેમાં પેસી ગયેલો સડો છે. અસ્પૃશ્યતા જીવે એના કરતાં હિંદુ ધર્મ રસાતાળ જાય એ હું વધારે ઇચ્છું.' હાજર લોકોએ તાળીઓ ન પાડી, તેથી કાંતિપ્રસાદ ઝંખવાયા.

રાત્રે જમતાં-જમતાં વાતો ચાલી. ગાંધીજીને ગમતું કોળાનું શાક અને પૂરણપોળી બનાવ્યાં હતાં. મહાદેવભાઈ અને મણિલાલ શિખંડ-પૂરી જમ્યા.

'મહાત્માજી, આ અંત્યજો મુડદાલ માંસ છોડે તો અસ્પૃશ્યતા દૂર થાય.' જમતાં-જમતાં ઠાકરસી બોલ્યા.

'આ કંઈ એમને ગમતી વાત નથી, ઠાકરસીભાઈ, એ દર્શાવે છે કે એમની દરિદ્રતા કેટલી કરુણાજનક છે. હું તો ઇચ્છું કે તેઓ પણ મારી જેમ કોળાનું શાક ખાય !' સૌ આ સાંભળી હસી પડ્યા.

* * *

માંડવી પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાં નગરશેઠે એમનો સત્કાર કર્યો. તિલક કર્યું ને ફૂલમાળા પહેરાવી. પછી સંતરાનો રસ પીને લોહાણા બોર્ડિંગની મુલાકાત લીધી. વિદ્યાર્થીઓને રેંટિયાથી કાંતવાનું શિખવાડ્યું. લોહાણા સમાજે માનપત્ર આપ્યું. ગાંધીજીએ ભાષણ કર્યું કે 'આવતે જન્મે હું બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય કે શૂદ્ર પણ નહિ, અતિ શૂદ્ર જ જન્મવા માગું છું.'

બપોરે ગાંધીજીએ ગરમ પાણી સાથે મધ લીધું અને આદુનો રસ પીધો. અન્ય લોકોએ મોહનથાળ ખાધો.

સાંજે બ્રહ્મપુરીમાં સભા થઈ. ત્યાં ગાંધીજી પહોંચ્યા ત્યારે તેમણે જોયું કે સભામાં આવવા બે દરવાજા રાખવામાં આવેલા. તેમને નવાઈ લાગી. 'કાંતિપ્રસાદ, બે દરવાજા કેમ રાખ્યા છે ? તપાસ કરો.'

'બાપુ, એક દરવાજો ઉપલી વરણ માટે છે અને બીજો દરવાજો નીચલી વરણ એટલે કે અંત્યજો માટે રાખ્યો છે.' કાંતિપ્રસાદે ખચકાતાં ખચકાતાં સમજાવ્યું.

'તો હું અંત્યજોના દરવાજેથી જ દાખલ થઈશ.' ગાંધીજીએ મક્કમતાથી કહ્યું.

કાંતિપ્રસાદ મૂંઝાયા, 'બાપુ, માંડ આ લોકોને અંત્યજો માટે સમજાવ્યા છે અને વ્યવસ્થા કરી છે.'

'હું અંત્યજ છું, વણકર છું, ચમાર છું, ખેડૂત છું, સફાઈ કામદાર પણ છું. એટલે એમના દરવાજામાંથી જ જઈશ.' ગાંધીજીએ પગ ઉપાડ્યો.

ગાંધીજી ગંદી ગલીમાં થઈ અંત્યજોના દરવાજેથી દાખલ થયા એવા અંત્યજોએ ઊભા થઈ 'મહાત્મા ગાંધીની જય' બોલાવી.

ત્યાં તો સભામાંના કેટલાક લોકો લાકડીઓ લઈ એકદમ અંત્યજો પર તૂટી જ પડ્યા. ચીસાચીસ અને હો હા મચી ગઈ. અંત્યજો માર ખાતા, રાડો પાડતા બીકાના માર્યા સભા છોડી ભાગી ગયા. ગાંધીજી હતપ્રભ થઈ ઊભા રહી ગયા.

'બાપુ, સ્વરાજ મેળવવું સહેલું છે, પરંતુ આભડછેટ દૂર કરવી અઘરી છે.' કાંતિપ્રસાદ ગળગળા થઈ ગયા.

સભાના આગેવાનો દોડી આવ્યા અને ગાંધીજીને

[અનુ. પાન ૨૯ પર]

શૈશવ : પચીસી

ભાવનગરની ફાલ્ગુન – પારુલ શેઠ દ્વારા સ્થાપિત – સંચાલિત મજૂરી કરતાં બાળકો, વંચિત બાળકોને બાળપણ પાછું આપવા મથતી અને નરવા – ગરવા બાળપણની ખોજ કરતી સંસ્થાનો બે દિવસીય રજત જયંતી ઉત્સવ આહ્‌લાદ, ઉષ્મા, ઊર્જા, આહ્‌વાન અને અવગાહન સાથે પ્રેરણાપાન કરાવવા સમર્થ રહ્યો. એક રંગોળીની જેમ વૈવિધ્યપૂર્ણ કાર્યક્રમોના રંગો પૂરાતા રહ્યા. તા. ૧૧-૧૨ જાન્યુઆરી, વિશેષ વિગતો અને જાણકારી માટે : શૈશવ, બ્લોક નં. ૩, બીજો માળ, બી વિંગ, સરદાર પટેલ શોપિંગ સેન્ટર, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧, ફોન : ૦૨૭૮-૨૫૬૮૫૬૧

સદ્‌ભાવના પર્વ - ૧૦

વિશ્વગ્રામ પ્રતિ વર્ષ સાંપ્રદાયિક સંવાદિતા અને માનવજીવનને સાંકળતી એક પર્વશૃંખલા યોજે છે. સંજય – તુલા મહદંશે નવયુવાનોને આ વિચારગોષ્ઠિ અને સંવાદમાં સહભાગી બનાવે છે. સામાન્યતઃ પ્રતિ વર્ષ આ ઉપક્રમ આ. મોરારીબાપુની નિશ્રામાં મહુવા ખાતે યોજાતો. આ વર્ષે લોકનિકેતન, રતનપુર (પાલનપુર)ના સુંદર – સુવિધાભર્યા પરિસરમાં યોજાયો – તા. ૧૨થી ૧૪ જાન્યુઆરી. અભ્યાસીઓના વિશદ્ વક્તવ્યો અને પ્રશ્નોત્તરી સમૃદ્ધ કરે તેવા હતા. વિશેષ વિગતો માટે સંપર્ક : તુલા – સંજય, વિશ્વગ્રામ, મુ. પો. બાસણા, જિ. મહેસાણા, મો. ૯૪૨૬૩૮૮૨૩૪

અરજ

આ અંકમાં સરનામા પટ્ટી પાસે લવાજમની નોંધ મૂકી છે. તમારું લવાજમ બાકી હોય તો તમારા સહયોગની અપેક્ષા છે. તમે જણાવશો તો લવાજમ બાકી હોય, પૂરું થયું હોય તો પણ અંકો મોકલીશું, પણ જો જણાવશો નહીં તો હવે પછીથી અંકો મોકલવાનું બંધ કરીશું. જેમને લાંબા ગાળાથી અમે અંકો મોકલ્યા જ કરીએ છીએ અને કશો પ્રતિઘોષ નથી તેઓ નહીં જણાવે તો અંકો મોકલવાનું સ્થગિત કરીશું મતલબ તમે જણાવશો તો અંકો નિઃશુલ્ક મળતા રહેશે.

પુસ્તકો મળ્યાં છે

૧. **સંતાન સૌ તમારાં,** સં. ડંકેશ ઓઝા, પ્ર. વિશ્વગ્રામ, બાસણા, જિ. મહેસાણા, કિંમત : રૂ. ૧૦૦, પૃષ્ઠ : ૧૨૦
૨૦૦૨ના ગોધરાકાંડ પછી કેટલાક બૌદ્ધિકો – કર્મશીલોના એક જૂથે બિનસાંપ્રદાયિકતા, ધર્મ-નિરપેક્ષતા અને સર્વધર્મ સમભાવ વિશે વિચાર-વિમર્શ અને પ્રત્યક્ષ કાર્ય પણ શરૂ કરેલાં. સ્વસ્થ બિનસાંપ્રદાયિક સમજ કેળવાય તે માટે 'સદ્‌ભાવના ફોરમ' નામનું સામયિક શરૂ કર્યું તેમ જ સદ્‌ભાવના પર્વના નામે ત્રિદિવસીય ચિંતન – વિમર્શ બેઠકો પ્રતિ વર્ષ યોજવાનું શરૂ કર્યું. 'સદભાવના ફોરમ' ત્રિમાસિકના અંકોમાં આવેલા આ વિષયના ચિંતનસભર – પ્રેરક લેખોનો આ સંગ્રહ છે. પ્રત્યેક નાગરિકની આ નિસબત છે અને તેની સમજ કેળવવામાં ઉપયોગી થાય તેવા વિવિધ ચિંતકોના લેખો અહીં સમાવિષ્ટ છે.

૨. **બાળપણ** : એક અવિરત ખોજ, લેખન : પારુલ ફલ્ગુન (શૈશવ પરિવાર વતી), પ્ર. શૈશવ – ભાવનગર, ફોન ૦૨૭૮-૨૪૬૮૫૬૧, પૃષ્ઠ ૧૯૨, કિંમત નથી લખી.
શૈશવ સંસ્થાની બાળકો સાથેની યાત્રા : ૧૯૯૪થી ૨૦૧૯થી આ રોચક - પ્રેરક દસ્તાવેજીય ગાથા છે. બાળકોને બાળપણ અપાવવા અને બાળ અધિકાર માટે ઝૂઝતી આ પ્રાણવાન સંસ્થાએ જે યાત્રા કરી છે તેના પ્રત્યેક પડાવની પ્રેરક – ઉદ્‌બોધક વાતો – કથાઓ આ પુસ્તકમાં છે. સંસ્થાને પચીસ વર્ષ પછીય ઉત્સાહ અને નવાં શિખરો ચડવાની હોંશ બરકરાર છે તે જ અભિનંદનીય – અનુમોદનીય છે.

૩. **વહાલનું અક્ષયપાત્ર,** સં. જીના વીરેન શેઠ, પ્ર. સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, પૃ. ૪૪૦
વિદ્યાર્થી વત્સલ અને ઉત્તમ શિક્ષક શ્રી હરેશભાઈ ધોળકિયા વિશે તેમના મિત્રો, સ્વજનો, પરિચિતો, વિદ્યાર્થીઓ સાથીશિક્ષકો આદિએ લખેલા લેખોનો સુંદર પ્રેરક સંચય. એક શિક્ષક પોતાના કર્મથી કેટકેટલું કરી શકે છે અને બી વાવી શકે છે તેની પ્રતીતિ આ ગ્રંથથી થાય છે. હરેશભાઈના વિદ્યાર્થી વીરેન શેઠ દંપતીએ ભાવપૂર્વક, ઋણ સ્વીકારભાવ સાથે આ ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે.

અન્ન તનનું પોષણ છે, તેમ જ્ઞાન મનનું પોષણ છે. ગાંધીજીને અનુસરવા માટે ઉપયોગી વાચનની યાદી, જેનાથી તેમનું મન ઘડાયું હતું : પતંજલિ યોગસૂત્ર ❋ એડવિન અર્નોલ્ડ-ગીતા તથા બુદ્ધ ચરિત્ર ❋ મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી-કી ટુ થિયોસોફી ❋ એની બિસેન્ટ-હું થિયોસોફિસ્ટ કેમ બની ❋ ધ બાઈબલ-બાઈબલનો નવો અર્થ ❋ ટોલ્સ્ટોય-વૈકુંઠ તારા હૃદયમાં છે ❋ યોગવાસિષ્ઠ-મુમુક્ષુ પ્રકરણ ❋ હરિભદ્રસૂરિ-ષડ્દર્શનસમુચ્ચય ❋ નર્મદાશંકર-ધર્મવિચાર ❋ ઉપનિષદ(ભાષાંતર) ❋ વોશિંગ્ટન ઈરવિંગ-મહંમદ ❋ કાર્લાઈલ મહંમદ સ્તુતિ ❋ જરથુષ્ટ્રનાં વચનો ❋ લાઈટ ઓફ એશિયા ❋ વિવેકાનંદ-રાજયોગ ❋ પાતંજલ-યોગદર્શન ❋ ધ કુરાન ❋ મણિલાલ નભુભાઈ-ગીતા અનુવાદ ❋ સંધ્યાની ગુટિકા ❋ મનુસ્મૃતિ ❋ રામાયણ ❋ મહાભારત ❋ ધર્મ વિચાર ❋ આનંદ શંકર ધ્રુવ-હિંદુધર્મની બાળપોથી ❋ કાકા કાલેલકર-સ્વદેશી ધર્મ ❋ બંકિમચંદ્ર-કૃષ્ણચરિત્ર ❋ લોકમાન્ય ટિળક-ગીતારહસ્ય ❋કબીરના પદ ❋ અરવિંદ-ગીતા નિષ્કર્ષ ❋ કિશોરલાલ મશરુવાળા-બુદ્ધ અને મહાવીર *તથા* રામ અને કૃષ્ણ ❋ ચંપકરાય-(જૈન ધર્મની એકતા ❋ વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈ-ઈસુ ચરિત્ર (Source : Bibliography of Books read by MahatmaGandhi



અમેરિકન મિડિયા 'ફોક્સ મૂવિટોન ન્યૂઝ'ને ગાંધીજીએ આપેલો ઈન્ટરવ્યૂ --

'જો ઈંગ્લેન્ડે તમારી માગણી ન સ્વીકારી તો તમે શું કરશો?'

ગાંધીજી : 'ચોક્કસ, સવિનય આજ્ઞાભંગ અને સત્યાગ્રહ અમારા વિકલ્પ રહેશે. અથવા તો બીજું કંઈ વિચારીએ.'

'જો ઈંગ્લાંડ તમારી માગણીઓ સ્વીકારે તો શું તમે ભારત માટે પૂર્ણ સ્વરાજની માગણી કરશો ?'

ગાંધીજી :'હા, બિલકુલ'.

'પૂર્ણ સ્વરાજ ?'

ગાંધીજી : 'હા, પૂર્ણ સ્વરાજ'.

'તમને લાગે છે કે, ઈંગ્લાંડ ભારતને પૂર્ણ સ્વરાજ આપશે ?'

ગાંધીજી : 'એ હજુ કંઈ કહી શકાય નહીં.'

'પણ શું તમને કોઈ આશા છે ?'

ગાંધીજી : 'હા, હું આશાવાદી છું.'

'જો ઈંગ્લેન્ડે તમારી માગણી ન સ્વીકારી તો ફરી જેલ જવા તૈયાર છો ?'

ગાંધીજી : 'હા, જેલ જવા હંમેશ તૈયાર છું.'

'શું તમે દેશની આઝાદી માટે બલિદાન આપવા તૈયાર છો ?'

ગાંધીજી : 'આ કંઈ સવાલ છે?'

(સૌજન્ય : દિવ્ય ભાસ્કર)

સર્વોત્તમ ગ્રંથ

"વિલાયતમાં રહેતાં વર્ષેક થયું હશે તેવામાં બે થિયોસૉફિસ્ટ મિત્રોની ઓળખાણ થઈ. બંને સગા ભાઈ હતા ને અવિવાહિત હતા. તેઓએ મારી પાસે ગીતાજીની વાત કરી. તેઓ એડવિન આર્નલ્ડનો ગીતાજીનો અનુવાદ વાંચતા હતા, પણ મને તેઓએ તે તેમની સાથે સંસ્કૃતમાં વાંચવા નોતર્યો. હું શરમાયો, કેમ કે મેં તો ગીતા સંસ્કૃતમાં વાંચી જ નહોતી! મારે તેમને કહેવું પડ્યું કે મેં ગીતાજી વાંચેલ જ નથી, પણ તમારી સાથે હું તે વાંચવા તૈયાર છું. મારો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ પણ નહીં જેવો જ છે. હું તે એટલે સુધી સમજી શકીશ કે તરજુમામાં અવળો અર્થ હશે તો સુધારી શકાશે. આમ આ ભાઈઓની સાથે મેં ગીતા વાંચવાનો આરંભ કર્યો. બીજા અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકની મારા મન ઉપર ઊંડી અસર પડી. તેના ભણકારા મારા કાનમાં વાગ્યા જ કરે. ભગવદ્ગીતા અમૂલ્ય ગ્રંથ છે એમ મને તે વેળા ભાસ્યું. તે માન્યતા ધીમે ધીમે વધતી ગઈ અને આજે તત્ત્વજ્ઞાનને સારુ તેને હું સર્વોત્તમ ગ્રંથ ગણું છું. મારા નિરાશાના સમયે તે ગ્રંથે મને અમૂલ્ય સહાય કરી છે." -- ગાંધીજી

આસ્થાનું એક એક ડગલું

તારીખ ૨૯થી૩૧ ડિસેમ્બર-૧૯૦૧-કલકત્તાની મુલાકાત દરમ્યાન ગાંધીજી સ્વામી વિવેકાનંદને મળવાની આશાએ બેલૂર મઠ પગપાળા ગયા પણ સ્વામીજી ત્યાં નહોતા. પછીના મહિને કાલિ મંદિરની મુલાકાત લીધી. તારીખ ૨૨ ફેબ્રુઆરી-૧૯૦૨ના રોજ કાશી વિશ્વનાથ મંદિર દર્શન કર્યાં. ૧૯૧૫ના એપ્રિલના પ્રથમ સપ્તાહમાં હરદ્વાર-કાંગડી ગુરુકુળ-હૃષીકેશ-લક્ષ્મણઝૂલા-સ્વર્ગાશ્રમની મુલાકાત લીધી. આ વિશે આત્મકથામાં નોંધે છે કે પહાડ જેવા લાગતા મહાત્મા મુનશીરામનાં દર્શન કરવા ને તેમનું ગુરુકુળ જોવા ગયો ત્યારે મને બહુ શાંતિ મળી. ત્યારબાદ હૃષીકેશમાં ગંગાસ્નાન કર્યું. હૃષીકેશ અને લક્ષ્મણઝૂલાના કુદરતી દશ્યો બહુ ગમ્યાં. ૧૯૧૬ ફેબ્રુઆરીની ત્રીજી તારીખે બનારસના વિશ્વનાથ મંદિરે જઈ દર્શન કર્યાં. ૧૯૧૯ માર્ચની ૨૬ તારીખે મદુરાના મીનાક્ષી મંદિરે મુલાકાત લીધી. ૪ નવેમ્બર ૧૯૧૯ના રોજ અમૃતસરમાં સુવર્ણમંદિરની મુલાકાત લીધી, ત્યાં તેમને પાઘડીની ભેટ આપવામાં આવી હતી. ફરી ૫ ડિસેમ્બર ૧૯૨૪ના રોજ સુવર્ણમંદિરની મુલાકાત લીધી હતી. ૧૨ નવેમ્બર ૧૯૨૧ના રોજ અજમેર ખાતે ખ્વાજા મોઈનુદ્દિન ચિસ્તી સાહેબની દરગાહની મુલાકાત લીધી હતી. ૪ એપ્રિલ ૧૯૨૫ના રોજ પાલીતાણા જઈ વહેલી સવારે શત્રુંજય પર્વત પગપાળા ચઢી દર્શન કરી આવ્યા. (૧૭ ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૪ના રોજ પૉંડિચેરીમાં શ્રી અરવિંદ તરફથી પરવાનગી ન મળવાથી આશ્રમ જોવા જઈ ન શક્યા.)

(સૌજન્ય : દિવ્ય ભાસ્કર)

સંકલન : પાઠશાળા પ્રકાશન - સુરત : 09427152203



SHASHWAT GANDHI-67



सुखं शेते सत्यवक्ता सुखं शेते मितव्ययी ।
हितभुक् मितभुक चैव तथैव विजेतेन्द्रियः ॥

સત્ય બોલનાર, જરૂર પૂરતું જ બોલનાર, આવશ્યકતાનુસાર ખર્ચ કરનાર, હિતકારી પદાર્થ ખાનાર અને તેયે પરિમિત માત્રામાં, વળી જેની ઇન્દ્રિયો વશમાં છે, તે સુખી અને પ્રસન્નચિત્ત હોય છે.

Book Packet Containing Printed Book Only
Educational Printed Matter/Book Posted
Under Clause No. 128 of P.T. Guide

To,

From :
સુશીલ ટ્રસ્ટ
કતીરા-ઇ, તોરલ ગાર્ડન પછી,
મુન્દ્રા રિલોકેશન,
ભુજ ૩૭૦૦૦૧ (કચ્છ)
Ph. : ૦૨૮૩૨-૨૩૦૧૪૩